

SLOVENSKO-HRVAŠKI POLITIČNI ODNOSI V ISTRI V ČASU USTAVNE DOBE 1861-1914

Salvator ŽITKO

Pokrajinski muzej Koper, SI-6101 Koper, Kidričeva 19

IZVLEČEK

Prispevek obravnava razvoj in značilnosti slovensko-hrvaških političnih odnosov v Istri, ki je s februarским patentom 1861 postala avtonomna pokrajina s posebnim deželnim zborom v Poreču, medtem ko je v upravnem pogledu ostala podrejena c.k. namestništvu v Trstu. V procesu oblikovanja nacionalne zavesti, idej in političnih programov v drugi polovici 19. stoletja, ko se je ustalila slovensko-hrvaška etnična meja v Istri, sledimo različnim fazam in oblikam političnega sodelovanja med istrskimi Slovenci in Hrvati, ki je temeljilo predvsem na skupnem poreklu, medsebojni gospodarski in nacionalni povezanosti ter ogoroženosti od italijanskega nacionalizma in iredentizma. Imeli so skupno politično organizacijo društvo Edinost, v istrskem deželnem zboru so sodelovali v "Hrvaško-slovenskem klubu", v državnem zboru na Dunaju v "Klubu neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov", na deželnih in državnozbornih volitvah pa so nastopali združeni v Hrvaško-slovenski narodni stranki. V nacionalno-političnem pogledu je to sodelovanje ostalo neprekinjeno, čeprav se je v veliki meri naslanjalo na nacionalna in politična gibanja pri matičnih narodih. Tudi v obdobju, ko so se pojavile nove struje v političnem življenju Istre na osnovi liberalizma, klerikalizma in socializma in so si istrski Hrvatje osnovali lastno "Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri", sodelovanje med Hrvati in Slovenci kljub političnim antagonizmom ni bilo prekinjeno, saj so se opredeljevali ne le po nacionalnosti, temveč po verskih in drugih obče družbenih vprašanjih.

Ključne besede: politični odnosi, nacionalna zavest, politično društvo Edinost, Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri, pravaštvo, državni zbor

I RAPPORTI POLITICI SLOVENO-CROATI IN ISTRIA IN EPOCA COSTITUZIONALE 1861-1914

SINTESI

Il contributo illustra l'evoluzione e le caratteristiche dei rapporti politici sloveno – croati in Istria, diventata provincia autonoma con la patente imperiale del febbraio 1861. La penisola otteneva una propria Dieta, con sede a Parenzo, ma dal punto di vista amministrativo continuava a dipendere dalla i.r. Luogotenenza di Trieste. Nella seconda metà dell'Ottocento, periodo in cui si registra una presa di coscienza nazionale, nascono nuove idee e programmi politici, e si stabilizza il confine etnico sloveno-croato in Istria, assistiamo a diverse fasi e forme di collaborazione politica tra gli istriani sloveni e croati. Sono rapporti dovuti in primo luogo alla comune origine slava, ai reciproci legami economici e nazionali e alla minaccia del nazionalismo e iredentismo italiani. Sloveni e croati avevano un'organizzazione politica comune – l'associazione Edinost, nella Dieta Istriana avevano formato il "Club croato-sloveno", nella Camera dei deputati a Vienna collaboravano nel "Club dei deputati indipendenti croati e sloveni", alle elezioni provinciali e parlamentari si presentavano uniti nel Partito Nazionale Croato – Sloveno. Una collaborazione che dal punto di vista nazionale e politico non subì mai alcuna interruzione, benché poggiasse in gran parte sui movimenti nazionali e politici dei rispettivi popoli. Anche quando sulla scena politica istriana fecero la loro comparsa nuovi indirizzi politici di carattere liberale, clericale e socialista, e gli istriani croati formarono una propria "Associazione politica degli istriani croati e sloveni", nonostante l'antagonismo politico, la collaborazione croato – slovena proseguì. Le loro prese di posizione, infatti, non dipendevano esclusivamente dalla nazionalità, ma anche dalla fede religiosa e da questioni sociali di carattere generale.

Parole chiave: rapporti politici, coscienza nazionale, associazione politica Edinost, Associazione politica degli istriani croati e sloveni, partiti croati del Diritto, Camera dei deputati

UVOD

Zapletena kolonizacijska zgodovina Istre je oblikovala raznovrstnost kulturnih vplivov in etničnih sprememb, ki so vplivale na jezikovno in narodnostno podobo ter zavest istrskega prebivalstva.

Nastanek dveh upravno-političnih tvorb (Beneške Istre in Pazinske grofije) na eni in etnična strukturiranost na drugi strani sta v Istri že med 13. in 15. stoletjem oblikovala najprej navpično, tradicionalno politično os istrskega "križa", potem pa še vodoravno os, in sicer z etnično mejo med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom. Naselitev slovenskega prebivalstva se je nekako ustavila ob Dragoniji ter na črti severno od Buzeta in Rupe ter se v bistvu kasneje ni več znatneje spreminjala, kar je precej nenavadno, saj te etnične meje v tem predelu Istre ni nikoli podprla ustrezna politična delitev (Bufon, 1993, 197).

Slovenci in Hrvati so stopili v zgodovino Istre že v prvih stoletjih naseljevanja južnih Slovanov na Balkanski polotok. Teritorialna kontinuiteta naselitve Hrvatov in Slovencev od zahodne obale Istrskega polotoka pa vse do severnih in vzhodnih meja Slovenije in Hrvaške ni bila v zgodovini nikoli prekinjena. Obstajale so le zgodovinske državne meje, ki so jih postavljali tuji vladarji, vendar sta se tudi v takših razmerah odvijala živahen promet in sodelovanje istrskih Hrvatov in Slovencev z njihovim matičnim zaledjem. Ta stik je posebej oživel na prehodu iz srednjega v novi vek, ko so se slovenskim in hrvaškim staroselcem pridružile nove velike skupine naseljencev z Balkanskega polotoka, ki so se umikale pred turškimi napadi. Ravno ti novi doseljenci so veliko prispevali k temu, da se je pri istrskih Hrvatih in Slovencih začela hitreje razvijati zavest o sorodnosti narodnostnih skupin na celotnem območju, ki je bilo naseljeno s Slovenci, Hrvati in Srbi (Bratulić, 1969, 290).

Močno je oba naroda v Istri povezala reformacija oziroma protestantsko gibanje, saj protestantski pisci v svojih delih dokazujejo sorodnost vseh južnoslovanskih narodov in njihovo medsebojno povezanost (Rupel, 1960, 143).

Patriarhalno, kmečko območje, ki mu je večinoma pripadalo slovensko in hrvaško prebivalstvo Istrskega polotoka ter je bilo v tem obdobju bolj ali manj vezano na svoja narečja, običaje in tradicijo, je svoj najvišji kulturni domet doseglo v glagolici. Jezik glagolskih napisov in knjig sicer ni bil slovenski (pretežno je bil hrvaški čakavski), vendar to ne pomeni, da je bila glagolica tuja kultura, ki je samo živela med Slovenci in ni v ničemer krepila in izoblikovala slovenske nacionalne identitete tega prostora. Nasprotno, glagolska kultura je zaradi svoje slovanskosti ohranjala slovenski etnični prostor in ga tudi razvijala. Glagolica seveda ni mogla postati osnova za razvoj hrvaške in slovenske mestne kulture, temveč je predvsem krepila tradicionalno od-

pornost in hkrati konservatizem kmečkega življa, ki je ostajal edini nosilec etnične tradicije in narodnosti (Zor, 1977, 138).

Odločilni strukturni etnični zgodovinski rezultati modernega časa so se v Istri ustalili šele nekako od konca 17. stoletja dalje ter se v 18. stoletju, v obdobju konsolidacije razmer v deželi, oblikovali v tri poglavitne jezikovne skupnosti: srbohrvaško, italijansko in slovensko. Jezikovna pripadnost tedaj še ni pomenila narodne zavesti, temveč prej socialni status (Darovec, 1992, 53).

Na prehodu iz 18. v 19. stoletje so se meje, ozemeljska pripadnost, s tem pa tudi upravna in politična urejenost Istrskega polotoka pogosto menjavali. Ukinitvev Beneške republike leta 1797 je v Istro prinesla spremembo, ki jo ta dežela ni doživela skoraj pol tisočletja. S priključitvijo zahodne polovice Istrskega polotoka Avstriji je bila presežena razcepljenost, ki je skozi stoletja zaznamovala njeno politično zgodovino. Iz tega vidika torej lahko od konca 18. stoletja oziroma začetka 19. stoletja govorimo o bipolarnosti istrske zgodovine oziroma nekakšnem "istrskem regionalnem dualizmu" z vsemi posledicami, ki so se manifestirale še globoko v 19. stoletje.

Postopno se je razlika med jezikovno in narodnostno zavestjo prebivalstva manjšala predvsem z uveljavljanjem in krepitvijo moderne nacionalne zavesti od konca 18. stoletja dalje, toda na Istrskem polotoku šele druga polovica 19. stoletja pomeni čas ustalitve etnične meje, oprte na narodno zavest. Izraz etnične troedinosti se je uveljavil v oblikovanju etničnih meja zlasti med Slovenci in Hrvati ter manj med italijanskim prebivalstvom, ki je bilo bolj kompaktno naseljeno le v večjih mestih s tradicionalnim romanskim značajem, redkeje pa v nekaterih delih istrskega podeželja z večjim deležem italijanskega prebivalstva (Darovec, 1992, 54).

Čeprav sta se v avstrijskem obdobju slovensko in hrvaško nacionalno gibanje v Istri povezovala in skupno nastopala, pa je vsak narod vendarle oblikoval svojo nacionalno zavest, predvsem kot posledico zgodovinskega razvoja in jezikovne pripadnosti. Po eni strani je k temu precej pripomogla že beneška naseljitvena politika, po drugi strani pa so v celotnem procesu oblikovanja nacionalne zavesti, idej in političnih programov 19. stoletja v etnično mešanem okolju Istre na ta gibanja v veliki meri vplivali tudi zunanji faktorji, zlasti Trst kot upravno, gospodarsko in politično središče Avstrijskega primorja, ter nacionalno – politična gibanja pri matičnih narodih. Slovensko nacionalno gibanje pred letom 1848 v Istri še ni imelo ugodnih razmer za širjenje. Vplivna sfera Bleiweisovih "Novic" je bila v Istri omejena na ozek krog bralcev in naročnikov, saj je "Novice" brala bolj ali manj le duhovščina, pa kakšen učitelj in posestnik (Beuc, 1975, 6). Večji vpliv kot Bleiweisovo nacionalno gibanje je imel na notranjo Istro ilirizem, predvsem v njenem vzhodnem delu, čeprav ilirsko gibanje pred letom 1848 še ni oblikovalo jasnega programa

o zedinjenju Istre s Hrvaško. Kljub temu je ilirizem v srednji in vzhodni Istri že zelo zgodaj našel nekaj somišljenikov, v svoje načrte pa jo je vključil tudi Ljudevit Gaj, ker je bil prepričan, da se morajo za uresničitev njegovih ciljev vključiti tudi istrski Hrvatje in Slovenci (Beuc, 1975, 8; Strčić, 1974, 615-618).

Do borbe in preprirov širših razsežnosti o državno-pravni pripadnosti Istre ter o njenem etničnem in jezikovnem značaju je prvič prišlo v revolucionarnem letu 1848/49. Majarjev slovenski narodni program v šestih točkah je še posebej zahteval, da bi se vsi Slovenci zedinili v en narod z enim deželnim zborom, pri čemer naj bi Slovenija obsegala tudi Trst, Istro, beneške Slovence in Prekmurce (Zwitter, 1964, 112). Pomenljivo je, da so se Hrvatje leta 1848 glede Istre omejili v svojih ozemeljskih aspiracijah le do Učke. Hrvaški sabor je sicer v začetku junija 1848 zahteval od cesarja, da se ob ostalih slovanskih pokrajinah tudi Istra in Goriška "postavita v zvezo" s kraljevino Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo ter se ji priključijo tudi Kvarnerski otoki, ki so prej pripadali Dalmaciji. V tistem času je sabor v svojem proglašenju narodu razglasil, "da je napočil čas za narode, da se opredelijo po jeziku", ter pričakoval "pridružitve še ostalih južnoslovanskih avstrijskih pokrajin" (Rojnić, 1949, 101).

Slovenci in Hrvati v Istri so v tej prvi fazi, v času revolucije 1848/49, vzpostavili prve tesnejše stike s hrvaškimi narodnim ilirskim gibanjem v Zagrebu in gibanjem za Zedinjeno Slovenijo. Trst je takrat postal neke vrste kulturno in politično središče za Slovence in Hrvate s področja Avstrijskega primorja. V Trstu se je osnovalo "Slavjansko društvo" (23. oktobra 1848), prvo društvo s političnimi temelji, v katerem so sodelovali Slovenci in Hrvatje. Že prvo društveno glasilo "Slavjanski rodoljub" je imelo slovensko-hrvaški značaj, v še večji meri pa glasilo "Jadranski Slavjan", ki je začelo izhajati marca 1850. List je prinašal slovenske in hrvaške prispevke brez prevodov, obravnaval pa je politična, šolska, domoznanska, medicinska in leposlovna vprašanja, včasih pa je priobčil tudi kakšno pesem (Prijetelj, 1955, 201). Ob obeh listih so začeli izdajati tudi različne publikacije in knjižna dela v slovenskem in hrvaškem jeziku.

Z revolucijo 1848/49 je med Slovenci in Hrvati nastalo nacionalno vrenje, v katerem se je nacionalna zavest začela hitreje razvijati. Nacionalni antagonizmi med Hrvati in Madžari, Slovenci in Nemci, v Istri pa med Hrvati in Slovenci z ene in Italijani z druge strani so v tem obdobju dobivali nove razsežnosti in radikalnejše oblike. Celotna borba in prepri o državno-pravni pripadnosti Istre ter o njenem etničnem in jezikovnem značaju sta pokazala, da je že v letih 1848/49 tu prišlo do ostre nacionalne konfrontacije in narodne borbe, v kateri že opažamo prototipe kasnejših političnih grupacij in strank oziroma političnih programov, ki so v drugi polovici 19. stoletja privedli do širših nacionalnih in

političnih antagonizmov. Obenem je vprašanje odnosov s Slovenci od hrvaškega nacionalnega preporoda, zlasti pa od leta 1848 dalje postajalo v hrvaški politiki zelo aktualno.

Slovensko zgodovino pisje se doslej, razen redkih izjem, s slovensko-hrvaškimi političnimi odnosi v Istri ni sistematično ukvarjalo. Iz razumljivih razlogov je v njem, tako na nacionalnem kakor na lokalnem nivoju, bolj prisotna in obdelana problematika slovensko-italijanskih odnosov.

Viri za študij in podrobnejše opredeljevanje vsebine političnih programov istrskih Slovencev in Hrvatov so raznovrstni: med arhivskimi so zlasti fondi c.k. namestništva v Trstu (predsedniški akti 1850-1906 in 1906-1918 ter splošni akti 1850-1906 in 1906-1918) v Državnem arhivu v Trstu. Poleg tega hrani veliko gradiva o tem obdobju Zgodovinski arhiv na Reki in deloma Pokrajinski arhiv v Kopru (Okrožno glavarstvo Koper 1868-1918 in Okrožno glavarstvo Volosko). Dragocen je tudi fond iz zapuščine V. Spinčiča v Zgodovinskem arhivu v Zagrebu, ki vsebuje zapisnike sestankov "Hrvaško-slovenskega kluba". Objavljeni so v delu V. Bratulića z naslovom: Zapisnici sjednica "Hrvatsko-slovenskog kluba" zastupnika u Istarskom saboru (1884-1901), Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, zv. XI-XII, Rijeka 1966/67, 123-199. Sem spadajo tudi govori in predlogi poslancev v istrskem deželnem zboru, objavljeni v "Atti della Dieta provinciale dell Istria", govori in predlogi zastopnikov v dunajskem državnem zboru ter sklepi in zaključki istrskih taborov. Vse to gradivo je v veliki meri objavljeno v tedanji slovenski in hrvaški periodiki, zlasti v listih Edinost, Naša sloga, Slovenski Narod in Slovenec.

Med splošnejšimi deli, ki obravnavajo narodnostne, gospodarske, politične, etnične in kulturne razmere v Istri, so Rutar (1896), zbornik Slovensko Primorje in Istra (1953), Novak-Zwitter (1945), Kramar (1991) in Darovec (1992). Posebej o etnični, jezikovni in mejni problematiki Istre Grafenauer (1993), Ostanek (1966) in Bufon (1993). O mednarodnih odnosih Slovencev in Hrvatov ter drugih južnoslovanskih narodov Zwitter (1962), Kermavner (1966), Pleterski (1975, 1980), Granda (1989), o volilnem sistemu in delovanju istrskega deželnega zbora pa Melik (1965, 1999) in Žitko (2001).

Izčrpnje se je s političnimi, gospodarskimi in nacionalnimi problemi Istrskega polotoka v 19. stoletju ukvarjalo hrvaško zgodovino pisje. Med splošnejšimi deli so: Milanović (1967, 1973), Kirac (1946), Barbalić (1952), Beuc (1975), Rojnić (1949), Stulli (1984) in Strčić (1966, 1978, 1993). Posebej so nastanek, razvoj in značilnosti pravaštva v odnosu do slovenskih dežel obravnavali Kuntić (1958), Strčić (1977, 1978) in Gross (1972). S problematiko političnih strank v Istri v času narodne prebuje se je posebej ukvarjal Bratulić (1969), ki je tudi podrobneje obdeloval delovanje hrvaških zastopnikov v istrskem deželnem zboru in državnem

zboru na Dunaju (1958) ter nacionalno problematiko v Avstriji (1981). O hrvaško-slovenskih odnosih tudi Korunić (1983), o začetkih organiziranega političnega gibanja istrskih Hrvatov v 19. stoletju pa Strčić (1970). Isti avtor je posebej obdeloval tudi politično delovanje najvidnejših predstavnikov istrskega preporodnega gibanja, tako škofa J. Dobrile (1985) kot trojice pravaških politikov Laginje, Mandiča in Spinčića (1966).

Italijansko zgodovino pisje je negiralo obstoj nacionalne zavesti pri Hrvatih in Slovencih pred drugo polovico 19. stoletja, obenem pa zatrjevalo, da so Hrvati in Slovenci do narodnoprerednega gibanja sprejemali italijansko asimilacijo v lastnem interesu, ker so se s tem vključevali v razvitejšo civilizacijo in je bil to edini način za njihov hitrejši ekonomski razvoj. Na formiranje nacionalne zavesti Hrvatov in Slovencev so po mnenju italijanskega zgodovino pisja vplivale predvsem zunanje pobude, saj je bilo Avstriji v interesu, da krepí položaj Slovencev in Hrvatov ter s tem zavira razvoj italijanskega nacionalnega gibanja. Takšna stališča italijanskega zgodovino pisja so močno vplivala na prakso in stališča političnih strank v Istri pa tudi na formiranje italijanskega javnega mnenja v novejšem obdobju. Vidnejši odmik od takih stališč zaznavamo le pri nekaterih zgodovinarjih starejše generacije, zlasti pri Vivanteju (1912). Bolj ali manj skupna značilnost italijanskega zgodovino pisja, ki se posveča problematiki 19. stoletja, je tudi ta, da Slovence in Hrvate obravnava kot enoten slovanski živelj (Slavi), k čemur je v veliki meri pripomoglo dejstvo, da so si istrski Slovenci in Hrvatje postavljali zelo podobne ali pa docela enake politične in nacionalne cilje ter tudi skupno nastopali v političnem boju proti italijanskemu nacionalno – liberalnemu taboru. Med splošnejšimi, preglednejšimi deli, ki obravnavajo politični in družbenoekonomski položaj Istre skozi stoletja, so: Benussi (1923, 1924), De Franceschi (1926), Quarantotti (1936). Posebej so se z vprašanji etnij in nacionalnosti oziroma štetij prebivalstva ukvarjali Benussi (1903), Schiffer (1990), Sestan (1947) in Perselli (1993), z delavskim gibanjem in strankarskimi boji pa Piemontese (1961) in Apih (1979).

Novejše italijansko zgodovino pisje vendarle dosledne upošteva jezikovne, etnične, kulturne in družbene razlike med slovenskim prebivalstvom in etnično mnogo bolj heterogenim prebivalstvom srednjega in južnega dela Istrskega polotoka. V tem okviru gre zlasti za ne-

katere nove poglede na iredentizem (Maserati, 1991) in volilni sistem ter politično zastopstvo v Istri v ustavni dobi (Ziller, 1994), kakor tudi za opredeljevanje cerkve znotraj nacionalnih konfliktov (Valdevit, 1979).

ZNAČILNOSTI IN OBLIKE POLITIČNEGA ŽIVLJENJA ISTRSKIH SLOVENCEV IN HRVATOV OD UVEDBE USTAVNEGA ŽIVLJENJA (1861) DO KONCA OSEMDESETIH LET 19. STOLETJA

S februarским patentom leta 1861 je Istra s Kvarnerskimi otoki postala avtonomna deželna, imenovana mejna grofija Istra (Margraviato d'Istria) s posebnim deželnim zborom v Poreču, medtem ko je v upravnem pogledu (kot del Avstrijskega primorja, ki sta mu pripadala tudi Trst in Goriška) ostala podrejena c.k. namestništvu v Trstu. Z deželnozborskim volilnim redom (Regolamento elettorale per la Dieta provinciale per il Litorale) in deželnim redom (Regolamento provinciale) je bilo določeno, da istrski deželni zbor sestavlja 30 poslancev, kar je bilo glede na število prebivalstva veliko.¹ Od teh je bilo 27 poslancev voljenih, po funkciji pa so bili v deželnem zboru tudi 3 virilisti, in sicer: tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škof. Ob tolikšnem številu virilistov (10%) pa je imela Istra med vsemi deželami monarhije najnižji delež veleposestniških poslancev (5 ali 16,7%), zastopnikov mest je bilo 8, trgovsko-obrtne zbornice 2 in zastopnikov kmečkih oziroma zunanjih občin 12 ali 40%; s spremembo deželnega reda, 20. maja 1870, se je število poslancev v deželnem zboru dvignilo na 33.²

Politični sistem zastopstva interesov in razredov je predvideval delitev volilnega telesa v štiri kurije na osnovi cenzusa. V kurijah veleposesti, trgovsko-obrtne zbornice in mest so bile volitve neposredne, za kmečko kurijo pa so bile predvidene posredne. To je pomenilo, da so v volilnih okrajih na vsakih 500 prebivalcev izvolili po enega zaupnika (elettori eletti ali fiduciari), ki so se zbrali na sedežih volilnih okrajev in izvolili predvideno število poslancev (Melik, 1995, 168; Vilhar, 1976, 14).

Čeprav so Slovenci in Hrvati v Istri na osnovi štetja prebivalstva v letih 1857, 1869 in 1880 predstavljali približno dve tretjini celotnega prebivalstva, si na osnovi takega volilnega sistema niso mogli zagotoviti večine v deželnem zboru, saj je namesto nacionalne pripadnosti

1 Ob štetju prebivalstva leta 1880 so v Istri našli 43.004 Slovencev, 121.732 Hrvatov in 114.291 Italijanov, vendar je bilo to že prvo štetje po "občevalnem jeziku". Avstrija je napovedala prvo moderno štetje prebivalstva že z izdajo zakona št. 67 z dne 23. marca 1857 in ga nato ponavljala v naslednjih desetletjih, npr. 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. Že štetje leta 1857 je pomenilo spremembo v narodnostnem pogledu, saj se je razmerje Slovencev in Hrvatov v Istri znižalo od 72,99% na 68,86% in razmerje Italijanov zvišalo od prvotnih 26,31% na 30,78%. V bistvu je šlo za znatno korekturo Czoernigovega štetja iz leta 1846, ki je nastala pod pritiskom istrskih Italijanov na vlado, da ponovno prouči narodnostne razmere v Istri.

2 Tri nova poslanska mesta so bila dodeljena mestnemu volilnemu razredu; favoriziranje mestne kurije proti kmečki je bila splošna poteza avstrijskega volilnega sistema. Posebnost Istre se je kazala v tem, da so volili v mestni kuriji prebivalci mestnih davčnih občin, ne pa mestnega ozemlja v ožjem smislu, zato je zajemala mestna kurija znatno večji delež prebivalstva kot v osrednjih deželah, v Istri kar 31% (Melik, 1999, 636).

odločala politična in ekonomska moč posameznih volilnih teles, pogojena s progresivnim davčnim sistemom (Ziller, 1994, 540). Ker so deželni redi povsod favorizirali veleposestnike in meščanstvo, ki je bilo v Istri skoraj v celoti italijanske narodnosti, sta bila sestava deželnega zbora in nacionalna pripadnost v hudem nasprotju. Od 30 voljenih poslancev v letih 1870-1908 jih je imela italijanska stran po letu 1889 kar 21, hrvaško-slovenska pa le 9, torej samo 30%, v deželnem odboru (Giunta provinciale) pa samo enega zastopnika (Melik, 1999, 636).

Kar se tiče razpravnega jezika v istrskem deželnem zboru in pokrajinski upravi, je bila enakopravnost z italijanskim praktično nemogoča. Nastopi hrvaških in slovenskih poslancev v lastnem jeziku so po letu 1883 povzročali viharne proteste in grožnje italijanske poslanske večine, zato je bilo ravno vprašanje jezika in istrske avtonomne uprave eden od vzrokov pogostih kriz deželnega zbora (Zwitter, 1996, 167). Takšen položaj je torej že na začetku ustavne dobe Slovence in Hrvatke silil k povezovanju in skupnemu nastopanju v predstavniških telesih pa tudi na drugih področjih javnega življenja.

Za razliko od deželnega zbora, kjer sta bila razvoj in napredek slovenske in hrvaške politične misli vselej vezana na obstoječo zakonodajo ter na narodnostno raznolikost poslancev, pa je slovensko in hrvaško časopisje, predvsem pa čitalništvo in taborsko gibanje prinašalo narodni prebujni prvine lastnega političnega življenja.

Na politično prizorišče so v prvem obdobju ustavnega življenja stopili tržaško-koprski škof Jernej Legat, poreško-puljski škof Juraj Dobrila in krški škof Ivan Vitezić, začetki nacionalne borbe pa so v poslanske vrste deželnega zbora potisnili tudi vrsto drugih duhovnikov slovenskega in hrvaškega rodu, saj je duhovščina v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja edina predstavljala ozek sloj izobraženstva, ki je stopil na čelo narodnega gibanja.³

Italijanska poslanska večina je že na prvih sejah deželnega zbora dala vedeti, da ga ima za svoje zakonodajno telo in ne za predstavniško telo večine prebivalstva, ki so ga sestavljali Hrvatje in Slovenci. Ko sta tržaško-koprski škof J. Legat in krški kanonik F. Feretić v deželnem zboru predlagala, naj bodo pokrajinski uradi dvojezični in da se deželnozborske razprave objavljajo v obeh jezikih, da bi mogli Hrvatje in Slovenci kontaktirati z uradi deželnega zbora in odbora ter da bi lahko razumeli razprave med zasedanji, je poslanska večina vse te zahteve zavrnila in s številčno premočjo izglaso-

vala določilo, da mora biti uradni jezik deželnega zbora le italijanski (Beuc, 1975, 59).

Tudi poreško-puljski škof J. Dobrila je po prvih zasedanjih spoznal, da istrski Slovenci in Hrvatje nimajo kaj dosti pričakovati od deželnega zbora, saj so bili interesi veleposestnikov in trgovske buržoazije povsem nasprotni od interesov podeželskega prebivalstva. Po njegovem naj bi v razmerah politične in ekonomske hegemonije italijanske liberalno-nacionalne stranke slovenskemu taboru pomagal le državni zbor na Dunaju, kamor je bil Dobrila za poslanca izvoljen na 2. seji deželnega zbora 26. septembra 1861 (Milanović, 1967, 260; Kramar, 1982, 13). Dobrila ni sledil liberalni levici v borbi proti vplivu katoliške cerkve, ki ji je bil zagotovljen s konkordatom, ter dokazoval, da le-ta ni nikomur škodljiv, in svoje trditve podkrepil s položajem v Istri, kjer se je v tem obdobju naglo povečevalo število hrvaških in slovenskih osnovnih šol. Po njegovem je bilo to še posebej pomembno pri oblikovanju hrvaške in slovenske narodne zavesti (Beuc, 1975, 65).

Virilisti so tudi pri nadaljnjih zasedanjih deželnega zbora nadaljevali borbo, da slovenski in hrvaški jezik stopita v življenje ter postaneta enakopravna z italijanskim. Ob zakonskem načrtu deželnega odbora glede uporabe italijanskega oziroma hrvaškega in slovenskega jezika v osnovnih šolah je škof Dobrila ostro protestiral proti predlogu, da bi občinam prepustili skrb za imenovanje učiteljev. Po njegovem bi to zlasti prizadelo cerkev, ki je bila močno angažirana pri oblikovanju nacionalne zavesti istrskih Slovencev in Hrvatov, obenem pa bi ji s tem zakonom odtegnili učno-vzgojno delo v osnovnih šolah, ki ji je pripadalo po uveljavitvi konkordata leta 1855. Kljub prizadevanjem škofu Dobrili ni uspelo prepričati sprejetja tega zakona, ki je na ta način osnovno šolstvo postopno spravljalo pod nadzor deželnega zbora in odločilno pripomogel k asimilaciji slovenskega življa v Istri (Kramar, 1991, 182).

Za nadaljnji razvoj nacionalnega gibanja istrskih Slovencev in Hrvatov so bili zelo pomembni decembrski zakoni iz leta 1867. Čeprav so nove zakonske odredbe uveljavile progresivno zakonodajo, so na multietničnih območjih, kakršno je bila Istra, zavrle nadaljnji razvoj nacionalnih gibanj, saj so tako slovenske kot hrvaške šole prišle v podrejen položaj v odnosu do nemških in italijanskih šol, ki so bile že doslej državne in so tudi naprej ohranjale takšen status, medtem ko so slovenske in hrvaške, ki jih je večinoma upravljala duhovščina brezplačno, bile so pa tudi brez potrebnih kvalificiranih kadrov in sredstev za pouk, prišle v položaj, da so jih

3 Že v prvem obdobju istrskega deželnega zbora leta 1861 je bil hrvaški zastopnik krški kanonik dr. Franjo Feretić, v drugem obdobju 1861-1867 je bil v deželni zbor ob treh virilistih in F. Feretiću, izvoljen župnik M. Jurinac iz Moščenic, v tretjem obdobju 1867-1870 pa pri nadomestnih volitvah slovenski duhovnik in narodni buditelj Franjo Ravnik. Njegova izvolitev je bila overovljena 16. oktobra 1869, izvolile pa so ga zunanje občine okraja Koper in Piran. V četrtem obdobju 1870-1877 je bil v sodnih okrajih Koper-Piran-Buzet izvoljen duhovnik Ivan Grubiša, župnik v Sv. Križu pri Nabrežini (Kramar, 1982, 16-18; Milanović, 1967, 263/264; Barbalic, 1952, 17-18).

morali ukiniti ali pa so se spremenile v italijanske šole (Beuc, 1975, 124).

Posledica obeh zakonov se je v Istri kmalu pokazala, saj je začelo število slovenskih in hrvaških šol vidno upadati. Državni šolski zakon iz leta 1869 je poleg tega predpisal, da o učnem jeziku odloča deželna šolska oblast, potem ko konsultira tiste, ki šole vzdržujejo. S tem močnim orožjem je italijanska liberalno-nacionalna stranka hitela odpirati italijanske šole tudi tam, kjer so živeli sami Slovenci ali pa Hrvati (Vilhar, 1976, 17).

Positivna plat šolskega zakona iz leta 1869 je vendarle bila ta, da je priklinal k življenju 4-letna učiteljska. Že leta 1870 so oblasti z ministrskim dekretom ustanovile 3-letno učiteljsko v Rovinju, ki pa ni imelo prave bodočnosti, zato ga je vlada po daljših razpravah prenesla v Koper. Leta 1875 je bilo v Kopru z ministrskim odlokom ustanovljeno učiteljsko s slovenskim, hrvaškim in italijanskim oddelkom, ki je tu delovalo vse do leta 1909 in kljub izredno težkim družbenim, narodnostnim in političnim okoliščinam izpolnilo svojo nacionalno in kulturno-posvetno poslanstvo. V 34 letih svojega delovanja je dalo 426 slovenskih in 117 hrvaških učiteljev, ki so postali na Primorskem in v Istri stebri narodne prebuje in prosvetno-kulturnega dela med domačim prebivalstvom (Vilhar, 1976, 71-83; Jakovljevič, 1996, 213-224).

Obdobje od konca šestdesetih do začetka sedemdesetih let 19. stoletja pomeni za prebivalstvo Istre, tako za slovenski kot hrvaški del, tudi velik prelom v dotedanjem nacionalnem in političnem boju. Ob političnem boju, ki ga je škof Dobrila vodil v deželnem zboru, je bilo zelo pomembno tudi njegovo književno delo, zlasti dvoletno izdajanje prve hrvaške periodikoledarja "Istran" in začetki izdajanja prvega lista za istrske Hrvate "Naša sloga" od leta 1870 dalje (Strčić, 1977, 349).

Idejni krog, v katerem je nastala prva številka "Istrana", se je proglašal za strossmayersko-jugoslovanskega; "Istrana" je urejal slovenski narodni buditelj, duhovnik Franjo Ravnik, ki je večinoma služboval v hrvaškem delu Istre: v Brtonigli, Črnem Vrhu in Kastvu. Že drugo številko so v svoje roke v glavnem prevzeli nekdanji Ravnikovi učenci iz Kastva s katerimi je vzdrževal stike in jih tudi povabil k sodelovanju. Prispevke za koledar so pripravili: Vjekoslav Spinčić, ki je bil po študiju teologije v Gorici posvečen za duhovnika (kasneje profesor zgodovine na koprskem učiteljsko in eden glavnih narodnih voditeljev istrskih Hrvatov), Vinko Zamlić, Ivan Lucić in Matko Laginja. Vsi so bili takrat že pravaško usmerjeni gimnazijci in študentje, urednik pa je še nadalje ostal Franjo Ravnik (Strčić, 1969, 3).

Na Dobrilovo presenečenje je bil tako drugi zvezek "Istrana" intoniran že v izrazito pravaškem duhu, postal je zelo borben pa tudi poln odprtih sporočil in pretenj oblastem, zato mu je Dobrila odtegnil nadaljnjo finančno podporo. S tem je obenem kot izrazit strossmayerjevec tudi onemogočal širjenje pravaških idej prek takšnih in podobnih glasil. Odločil se je za dokaj ambiciozen korak: v Trstu je osnoval mnogo pomembnejši list "Naša sloga", ki je postal osrednje glasilo istrskih Hrvatov tja do I. svetovne vojne.⁴

V istem času, to je v drugi polovici leta 1870, so Slovenci na Primorskem ostali brez svojega lista, ko je prenehala izhajati "Jadranska zarja", ki je sledila programski usmeritvi "Slovenskega naroda" in je služila tudi Istranom in Goričanom. Verjetno so se še pred novim letom 1871 Goričani dogovarjali s Tržačani za skupno glasilo, neuspeh pogajanj pa potrjuje prav izid tržaškega političnega in poučnega lista "Primorec", ki ga je izdajal in urejal Vekoslav Raić; list se je že zavzemal za jugoslovanski program (Marušić, 1971, 217).

Leta 1870 se je na območju Avstrijskega primorja obnovilo tudi taborsko gibanje s taboroma v Tolminu in Sežani, 7. avgusta pa je sledil prvi istrski tabor v Kubedu. Temeljna, stalna točka vseh taborov je bila zahteva po "Zedinjeni Sloveniji". Prek taborov se je ta ideja razširila med kmečke množice po vseh slovenskih pokrajinah; tabori so bili neke vrste plebiscit zanjo. Program "Zedinjene Slovenije" se je tako kot že leta 1848 tudi sedaj pogosto vezal z mislijo na povezavo z drugimi jugoslovanskimi narodi. Jugoslovanski koncepti so se dokaj razširili po vojni leta 1866, ko je hrvaška "Narodno-samostalna stranka" v nasprotju z zgodovinskim pravom zastopala "historični federalizem", koncepcijo o "narodnem federalizmu" in zahtevala državno združitev Hrvaške z Zedinjeno Slovenijo in srbsko Vojvodino v eno od enot znotraj avstrijske federacije (Korunić, 1983, 226). Po eni strani je verjetno na to vplivalo dejstvo, da se je hrvaški sabor tedaj orientiral proti dualizmu in da so se slovenska in hrvaška stališča zblížala ter je s tem hrvaška politika dobila na Slovenskem več simpatij, po drugi strani pa je odcepitev beneških Slovencev (1866) in s tem izločitev prvega dela slovenskega nacionalnega ozemlja iz monarhije predstavljala hud opomin za slovensko politično vodstvo. Slovenci so skušali z javnimi izpovedmi lojalnosti do Avstrije naglašati svojo vlogo braniteljev državnih interesov proti Italijanom v Avstrijskem primorju. Reakcija Italijanov na tako množično zasnovane politične pobude Slovencev, kot so bili tabori, zlasti tabori na Primorskem, je bila značilna za vzdusje, ki je tedaj vladalo na Goriškem, Tržaškem pa tudi v Istri (Marušić, 1969, 237; Kramar, 1970, 35/36).

4 "Našo sloga" označujemo kot ogledalo narodne borbe v Istri, saj je imela zelo veliko število naročnikov. Prvih 14 let, to je do konca leta 1883, je list izhajal dvakrat mesečno, kasneje pa je postal tednik. Uredništvo, ki ga je sprva vodil Anton Karabaič, je največjo pozornost posvečalo hrvaškim šolam, občinam in zasedanjem istrskega deželnega zbora (Strčić, 1966, 25; Barbalić, 1952, 9).

V takem ozračju se je odvijal tabor v Kubedu, za katerega so se organizatorji odločili zato, da bi se ga lahko v večjem številu udeležili tudi istrski Hrvatje. Taboru je prisostvovalo okoli 4000 ljudi; precej jih je prišlo z območja Buzeta in drugih krajev hrvaške Istre. Kot govorniki so nastopili dr. Karel Lavrič, Franjo Ravnik (oba deželnozborna poslanca), Fran Blažič, župnik iz Dolenje vasi, Janez Cepak, posestnik in svetovalec v občini Rožar, in Jurij Jan, dekan iz Doline pri Trstu.⁵

Leto 1870 je bilo tudi sicer, širše gledano, v znamenju poglobljanja jugoslovanske ideje, predvsem ob francosko-pruski vojni. Nemške zmage so podžigale vsenemško gibanje v Avstriji, po drugi strani pa je to pospeševalo gibanje za enotnost južnih Slovanov. Slovenci so gojili veliko upanje v južnoslovansko državno skupino, zato so se novembra 1870 najprej sestali hrvaški in slovenski politiki v Sisku, nato pa od 1. do 3. decembra slovenski, hrvaški in srbski politiki z ozemlja monarhije v Ljubljani in sprejeli posebno programsko "Izjavo o enotnosti južnih Slovanov". Kljub temu, da ljubljanski kongres po trdnosti in trajnosti sklepov ni imel velike veljave, je v znatni meri prispeval k medsebojnemu zblizanju in spoznavanju, predvsem k spoznavanju pomembnosti položaja Slovencev pri drugih južnoslovanskih narodih.⁶

Za popularizacijo ljubljanskega jugoslovanskega programa je bilo v letu 1871 precej narejenega: sprejela so ga slovenska politična društva po posameznih deželah, v njegovem znamenju je bil organiziran in izveden tabor v Kastvu v Istri 21. maja 1871 s hrvaško-slovensko udeležbo in značajem. Ker so oblasti prepovedale, da bi se na taboru kakorkoli govorilo o zedinjenju južnih Slovanov, so na njem obravnavali druge teme, kot npr. uvajanje hrvaškega jezika v šole, razvoj pomorstva itd. Glavni motiv kastavskega tabora, ki se ga je udeležilo kakšnih 8000 ljudi, pa je bil predvsem protest proti združitvi Istre s Trstom in Goriško v enotno pokrajino, ker bi število Italijanov v Trstu spremenilo nacionalni sestav na škodo Slovencev in Hrvatov v Istri (Milanović, 1967, 310; Strčić, 1971).

Tudi tabor v Renčah, napovedan za 11. junij 1872, je imel namen izraziti protest proti italijanski nameri, da se Istra, Trst in Goriška združijo v eno upravno telo. Tabor, ki ga je tržaški "Primorec" imenoval prvi tabor za Jugoslavijo, je oblast prepovedala; podobno se je kasneje primerilo taboru, napovedanemu za 6. oktober 1872, prav tako v Renčah (Marušič, 1971, 219).

Hrvaško politično gibanje je bilo v tem obdobju še vedno pod močnim vplivom monsignorja Dobrile in narodne stranke, kar se je do leta 1874 odražalo tudi v konceptu in usmeritvi "Naše sloge". Toda državno-

zbornske volitve leta 1873 in široka konfrontacija z italijanskim liberalno-nacionalnim taborom so pokazale, da oprezno in neodločno taktiziranje Dobrilovega kroga ni več ustrezalo razmeram, obenem pa je bilo potrebno odločno zavrniti italijanske napade in podtikanja, da v Istri ni hrvaškega naroda niti njegovega jezika in da je "Naša sloga" pravzaprav panslavistično in protiaustrijsko glasilo. V zahodni Istri, torej na ozemlju lastne škofije, je J. Dobrila pri volitvah doživel poraz, saj ga je porazil italijanski kandidat Gianpaolo Polesini, s tem pa se je moral Dobrila umakniti s političnega prizorišča (Milanović, 1967, 263/37; Barbalić, 1952, 30).

Po smrti J. Legata je bil kmalu zatem J. Dobrila imenovan za tržaško-koprskega škofa (1875) in opravljal svoje novo pastirsko poslanstvo v Trstu do svoje smrti leta 1882 (Milanović, 1967, 242). Prisotnost glavnega akterja oziroma pobudnika nacionalnega gibanja istrskih Hrvatov J. Dobrile na čelu tržaško-koprske škofije se je vključevala v tedanjo politično naravnost avstrijske vlade, ki je v celotnem Taaffejevem obdobju (1879-1893) ubirala pot malih koncesij "nezgodovinskemu narodom" in pri kleru in cerkvenih ustanovah predvidevala podporo za ohranitev in utrjevanje slovenske in hrvaške nacionalne zavesti ali pa vsaj pasiven odpor proti asimilacijski politiki italijanskega nacionalno-liberalnega tabora. Ne preseneča torej dejstvo, da sta se ravno c.k. namestnik v Trstu Pino Friedental in minister za uk in bogočastje Stremayr ogrevala za imenovanje monsignorja Dobrile za tržaško-koprskega škofa, saj bi njegova borba proti italijanski nacionalni hegemoniji naletela na območju škofije na ugodna tla tako v tržaškem zaledju kot na istrskem podeželju. Ko je bil septembra 1875 imenovan za tržaško-koprskega škofa, je Dobrila dejansko usmeril svoje prve korake ravno v krepitev slovenske in hrvaške nacionalne zavesti in odločnejšega odpora proti italijanskim asimilacijskim težnjam (Milanović, 1967, 211-254; Rubetić, 1882, 62-63). V tem kontekstu gre razumeti tudi njegova prizadevanja za združitev istrskega ozemlja pod enotno cerkveno upravo, kar bi nedvomno zmanjšalo tudi moč in vpliv Trsta kot trgovskega in industrijskega središča oziroma glavnega oporišča italijanskega liberalno-nacionalnega tabora in njegovo odvisnost od slovanskega zaledja ter ne nazadnje premik celotnega cerkvenega organizma na podeželje, h kateremu ga je potiskala vloga cerkve v procesu krepitve nacionalne zavesti istrskih Slovencev in Hrvatov (Valdevit, 1979, 1/2).

Do novega izbruha iredentističnih teženj je prišlo v letih 1877/78, ko je nastala organizacija "Italia irredenta", katere aspiracije so bile v tem času, pa tudi pred Berlinskim kongresom in po njem, v glavnem usmerjene

5 Poročilo o taboru v Kubedu so prinesle Novice 10. 8. 1870; Slovenski Narod je 13. 8. 1870 objavil podobno poročilo kot Novice. Kratko vest o taboru je 10. 8. 1870 podal tudi Slovanski gospodar, poročilo Naše sloge pa se skoraj povsem ujema s telegramom Slovenskega naroda z dne 9. 8. 1870; tabor je podrobneje obdelal Kramar, 1970.

6 Podrobneje o ljubljanskem kongresu Melik, 1969, 78; Kermavner, 1963, 155-170; Zwitter, 1962, 145-170.

v Južno Tirolsko in Avstrijsko primorje. Posebno po zahtevi italijanskih diplomatov na berlinskem kongresu, da se meje Italije popravijo v njeno korist proti Avstro-Ogrski, v smislu kompenzacije teritorialnih odstopanj drugim velesilam, se je v Istri, Trstu in Gorici v veliki meri okrepila iredentistična zagretost italijanskega prebivalstva, ki se je manifestirala v tiskanju letakov, manifestov, demonstracijah itd., z odkritimi zahtevami, da se uresničijo italijanske teritorialne zahteve (Luković, 1980, 177; Vivante, 1912, 108).

Reakcije slovenske javnosti na okrepljene iredentistične težnje po zaključku berlinskega kongresa, ki jih je predstavil "Slovenski Narod" (dopis iz Trsta, 26. avgusta 1878 pod naslovom "Italijani in mi"), kažejo na to, da je treba krivdo za tako stanje pripisati tudi samim primorskim Slovencem, ker so pokazali, zlasti v Istri, politično nebudnost in neaktivnost ter "vodstvo deželnih stvari Italijanom prepustili" (SN, št. 199, 31. XIII. 1878). Do oktobra 1878 je "Slovenski Narod" objavil še nekaj člankov istega dopisnika, iz katerih so razvidne reakcije takratne slovenske javnosti proti italijanskemu poseganju na slovensko etnično ozemlje, obenem pa lahko ugotovljamo, da se je v tej protiiredentistični borbi v znatni meri krepila in dvigala tudi slovenska nacionalna zavest.

Toda liberalna struja slovenskega nacionalnega gibanja ni bila povsem zadovoljna z rezultati borbe proti iredentizmu z organizacijo demonstracij, taborov in drugih podobnih manifestacij, na katerih se je izražal predvsem avstrijski patriotizem, temveč je hotela doseči radikalizacijo borbe primorskih Slovencev proti italijanski iredenti na takšen način, da bi Slovenci prenehali biti le orožje v rokah dunajske vlade ter začeli predvsem borbo za lastne interese (Luković, 1980, 186).

V takem vzdušju je 27. oktobra 1878 potekal tabor v Dolini pri Trstu, ki ga je organiziralo Politično društvo Edinost. Društvo je začelo delovati že v drugi polovici leta 1874, januarja 1876 pa je začelo izhajati tudi društveno glasilo "Edinost", sprva kot tednik, od leta 1898 pa kot dnevnik (Marušič, 1971, 241).

Tabor je v odsotnosti predsednika društva Ivana Nabergerja odprl podpredsednik Viktor Dolenc in naglasil, da ima ne le slovenski, temveč tudi jugoslovanski značaj, ter obrazložil svojo trditev: "Naj bi bil ta tabor začetek našega spojenja v eno samo narodno telo. On je pomemben tudi zato, ker politično društvo Edinost na njem praznuje na posebno slaven način svoj vhod v Istro, v to tužno deželo, kjer naši slovanski bratje vzdihujejo pod jarmom italijanskih "begov". Bog daj, da bi društvo Edinost zbudilo tu naše brate k pravemu narodnemu življenju, k politični zavesti in k občemu napredku. (Edinost, št. 21, 9. XI. 1878).

Na koncu svojega govora, kjer se je zavzel za federativno ureditev monarhije, je V. Dolenc predložil sprejetje resolucije z naslednjo vsebino: "Naši narodni zastopniki v deželnih in državnem zboru naj po izgledu

narodnih poslancev kranjskih pri vsaki dani jim priliki odločno tirjajo zedinjenje vseh slovenskih dežel z Istro vred v eno samo politično in administrativno celoto in naj se zastopniki drugih Slovanov v Avstriji edino na to delajo, da se Avstrija uže kmalu preustroji v federalistično državo" (Edinost, št. 21, 9. XI. 1878).

V okviru 3. točke programa sta govorila ugledna politika iz hrvaške Istre Petar Persić in Ljudevit Vuličević, ki sta se zavzela za tesnejše politično sodelovanje med Hrvati in Slovenci v borbi proti iredentističnim osvajalnim namenom, poudarjajoč tudi neobhodnost jugoslovanske solidarnosti na široki osnovi.

Med številnimi listi je "Slovenec" ocenil dolinski tabor takole: "Tabor v Dolini bo imel morda dobrodejen učinek, da se bo narodna samozavest v Istri zbudila, in da se bo narod tamkajšnji začel pogajati za svoje pravice. Pričakovati je, da bodo tudi istrski Slovenci posnemali svoje slovenske brate v Gorici, na Kranjskem in Štajerskem in da bodo vsaj v kmečkih občinah volili v deželni zbor svoje domače, slovenske, narodne kandidate. Čestitamo v to ime društvu "Edinost" v Trstu in upamo, da bo na tej poti naprej korakalo in zapuščenim Istrijancem pod pazduho seglo, da se dvignejo iz sramotnega hlapčevskega stanja, v katerem so doslej nasproti Lahom živeli" (Slovenec, št. 121, 5. XI. 1878).

Dolinskemu taboru je 3. junija 1883 sledil tabor v Brezovici pri Materiji, do zadnjega tabora v Istri pa je prišlo 10. maja 1885 v Lindaru. Vsi tabori so nedvomno v veliki meri pripomogli k dvigu narodne zavesti in prispevali k temu, da se je politični položaj v deželi postopno izboljševal ter so nastajali temelji za radikalnejšo politično borbo v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja (Barbalić, 1952, 41; Milanović, 1973, 173).

PRODOR PRAVAŠKO USMERJENE GENERACIJE NA ISTRSKO POLITIČNO PRIZORIŠČE IN ZAČETKI ORGANIZIRANEGA DELOVANJA SLOVENSKO-HRVAŠKEGA POLITIČNEGA TABORA DO KONCA DEVETDESETIH LET 19. STOLETJA

Z letom 1883 se je v političnem življenju hrvaškega dela Istre marsikaj spremenilo. Po smrti škofa Dobrile in urednika "Naše sloge" Mateja Baštiana je na politično prizorišče stopila mlajša generacija pravaško usmerjenih politikov, med katerimi so bili v ospreju Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić in Matko Mandić.⁷ Za formiranje njihove politične zavesti je bilo odločilno leto 1871; najprej proslavljanje 200-letnice zrinjsko-frankopanske zarote, v še večji meri pa Kvaternikova smrt pri ponesrečenem uporu v Rakovici. V začetku sedemdesetih let 19. stoletja je tako V. Spinčić, tudi zaradi vpliva M. Laginje, opustil južnoslovansko koncepcijo hrvatstva kot svoj politični nazor, ni pa prevzel radikalnega Starčevićevega pravaštva (Strčić, 1978, 123-132). Zlasti na Spinčića so delovali neposredno slovensko sosodstvo njegove Kastavščine in vsakodnevni stiki s Slovenci ter

medsebojno sožitje zaradi ogroženosti od italijanskega liberalno-nacionalnega tabora.

Velik preobrat so predstavljali šele revizija hrvaško-ogrske nagodbe, imenovanje I. Mažuranića za bana in neposredne državnozbornske volitve leta 1873, kjer je bil za poslanca v vzhodni Istri izvoljen dr. Dinko Vitezić (Barbalić, 1952, 30; Milanović, 1967, 236/37). Volitve so bile istočasno eden od ključnih elementov za začetek organiziranega novega političnega kurza, močan impulz pravaškemu gibanju pa je dal ravno narodnjak D. Vitezić, ki je že v svojem nastopnem govoru v dunajskem državnem zboru zahteval, da se prisega bere tudi v hrvaškem jeziku (NS, št. IV, 22 – 16. XI. 1873, 89).

Tudi list "Naša sloga" je moral postopno odpreti svoja vrata pravašem, odločilnega pomena pa je bil Laginjev prihod v Trst v začetku osemdesetih let, ko je stopil v ožji krog "Naše sloge", obenem pa prodril v ospredje hrvaškega političnega gibanja v Istri. Leta 1882 se je vključil v volilno borbo za poslansko mesto v istrskem deželnem zboru, volilna zmaga leta 1883 pa je pomenila veliko prelomnico v dotedanji praksi hrvaško-slovenskega političnega tabora, zlasti po Laginjevem nastopnem govoru v deželnem zboru 21. avgusta 1883 v hrvaškem jeziku, kar je izzvalo ostro in bučno reakcijo italijanske poslanske večine (Naša sloga, št. 34, 21. VIII. 1883; Barbalić, 1952, 42).

Drugo pomembno spremembo je povzročil prihod M. Mandića na mesto glavnega urednika "Naše sloge", ki je vsebinsko krenila po drugačni poti; postala je bolj borbena in radikalna, saj je odprto spregovorila o podrejenem položaju večinskega prebivalstva Istre in ostreje obračunavala z italijanskim hegemonizmom.

S prodorom mlajše generacije se je v Istri postopno s političnega prizorišča do konca sedemdesetih let pričela umikati tudi generacija strossmayerjevcev, ki je v veliki meri opravila svoje zgodovinsko poslanstvo. Svoje mesto je prepuščala pravaški inteligenci, eden redkih narodnjakov, dr. Dinko Vitezić, ki je sicer ostal aktiven vse do konca življenja (1904), pa je bolj ali manj le vzdrževal potrebno ravnotežje med obema strujama. Konkretno politične razmere, zlasti uspešno sodelovanje s Slovenci, pa so vendarle vplivale na obe struji, da sta približevali svoja stališča predvsem na področju nacionalnih opredelitev (Strčić, 1964, 376).

Generacija istrskih hrvaških politikov, ki je stopila v ospredje v osemdesetih pa tudi v devetdesetih letih, je bila torej v glavnem pravaško usmerjena, vendar s specifičnimi potezami: sodelovala je s Slovenci v istrskem deželnem zboru, v državnem zboru na Dunaju pa tudi pri političnem delu v Trstu v okviru društva Edinost. V glavnem ta generacija tudi ni sprejemala ekskluzivnega hrvaškega stališča pravašev iz banovine,

bila je za sodelovanje vseh Slovanov habsburške monarhije, posebno še Jugoslovanov, priznavala je Slovence kot narod in jim ni vsiljevala "planinskega hrvatstva". Državno pravo je dopolnjevala z načeli narodnega prava in ljudske volje, v čemer je videla temelj za združitev Istre in slovenskih dežel s Hrvaško. Podobno kot Slovenci je to hrvaško istrsko generacijo vodil občutek ogroženosti pred Italijo k temu, da je cenila pomen habsburškega državnega okvira kot branika hrvaških in slovenskih dežel pred iredentizmom (Pleterski, 1975, 270).

Svojo politično dejavnost je v Istri v osemdesetih letih 19. stoletja razširilo tudi Politično društvo Edinost iz Trsta. Toda že pred tem lahko v hrvaškem delu Istre zaznamujemo nekakšne splošne okvire programa hrvaškega nacionalnega gibanja, zato z razširitvijo Edinosti na Istrski polotok ni prišlo v temeljnih programskih točkah do kakršnihkoli sprememb, saj je tudi program Edinosti nastal v podobnih materialnih in političnih razmerah kot program hrvaške narodne stranke v Istri. Zaradi tega je bila odločitev Edinosti o razširitvi svojega dela na Istro sprejeta z navdušenjem. Ko je odbor Edinosti uredništvu "Naše sloge" javil, da je razširil svoje delovanje na Istro, je le-ta Istranom priporočila, naj vstopijo v Edinost in dodala, da je odslej Politično društvo Edinost slovensko-hrvaško in ne samo slovensko kot doslej (NS, št. 15, 1. VIII. 1878).

Društvo Edinost je v tem smislu tudi spremenilo svoja društvena pravila. V 16. številki je "Naša sloga" objavila uradni članek pod naslovom "U kolo", v katerem je uredništvo ponovno pozvalo vse Istrane, da vstopijo v društvo Edinost. V isti številki je list tudi objavil nova pravila Edinosti, ki jih je c.k. namestništvo v Trstu potrdilo 7. junija 1878 (NS, št. 16, 16. VIII. 1878; Barbalić, 1952, 37).

Od tega leta dalje je Politično društvo Edinost postalo enotna hrvaško-slovenska politična organizacija ne le za Hrvate in Slovence v Istri temveč tudi za tržaške Slovence. V praktičnem političnem delu je to imelo daljnosežne posledice, saj so od tedaj dalje Hrvati in Slovenci nastopali tudi formalno združeni v enotni politični organizaciji z dvema listoma: "Našo slogo" v hrvaškem in "Edinostjo" v slovenskem jeziku (Bratulić, 1969, 306).

Ko je Edinost svoje delo razširila na Istro, je sem širila tudi svoje politične nazore in ideološko naravnost, ki je šla v smeri "edinosti in sloge", podobne poglede pa je ne glede na pravaško usmeritev zaznati tudi pri hrvaškem političnem vodstvu okrog "Naše sloge". "Slogaštvo" istrskega narodnega vodstva je bilo torej v tem obdobju konstanta, ki se ni spreminjala vse do začetka 20. stoletja, bila pa je logična posledica po-

7 Podrobneje o trojici vodilnih istrskih politikov mlajše generacije v delu Strčić, 1966; Strčić, 1978, 113-132; Gross, 1972, 253-281.

litičnih razmer, ki so vladale v Istri v drugi polovici 19. stoletja. Istrski Slovenci in Hrvati so lahko v nenehni borbi s privilegirano italijansko buržoazijo v deželnem zboru in občinskih svetih vzdržali le z enotnostjo, s katero so se postavili po robu italijanskim raznarodovalnim tendencam. Ta enotnost je v veliki meri prišla do izraza v skupnem delu istrskih poslancev v "Hrvaško-slovenskem klubu", ki je bil leta 1884 osnovan v istrskem deželnem zboru. Na ustanovitvenem sestanku kluba, 10. januarja 1884, v prisotnosti izvoljenih predstavnikov so sprejeli sklep, da se formira "Hrvaško-slovenski klub deželnega zbora Istrskega". Za predsednika je bil izvoljen Vinko Zamlić, za tajnika pa slovenski poslanec Avgust Jenko. Leta 1889 je bil za predsednika izbran Matko Laginja, za tajnika pa Matko Mandić.⁸

Za slovensko-hrvaško politično sodelovanje sta bila odločilna ravno Mandićev prihod v Trst in njegova aktivna vključitev v tržaško politično življenje. Vodstvo Edinosti ga je pritegnilo v svoj krog že na občnem zboru društva 26. decembra 1883, ko je bil izvoljen za enega od odbornikov. Društvo je začelo odločneje pomagati istrskim Hrvatom, Mandić pa je postal živa vez med tržaškimi Slovenci in istrskimi Hrvati (Milanović, 1973, 32). Po petih letih delovanja je bil Mandić na občnem zboru Edinosti (8. aprila 1888) izvoljen za prvega podpredsednika društva, končno pa je njegovo neumorno in učinkovito politično delo leta 1891 privedlo do njegove izvolitve za predsednika društva, v društveni odbor pa so tedaj že vstopili vidnejši voditelji tržaških Slovencev: Ivan Gorjup, Gustav Gregorin in Makso Cotić (Kramar, 1991, 123; Milanović, 1973, 425).

V delo društva sta se že leta 1883 vključila tudi V. Spinčić in M. Laginja. Skupaj z Mandićem sta veliko prispevala k narodni prebujanosti Istranov: Spinčić predvsem kot organizator na področju šolstva, Laginja pa kot organizator gospodarskih zadrug in kulturnih društev. Okrepljeno politično delo istrskih Slovencev in Hrvatov je leta 1884 vzpodbudilo italijanski liberalno-nacionalistični tabor, da je osnoval "Italijansko istrsko politično društvo" (Società italiana politica istriana) s sedežem v Pazinu. Namen in cilj društva je bil, da razvija in promovira italijansko narodnost, prosveto in kulturo, ustvari jez proti slovanstvu ter razširi svoj politični vpliv na istrsko podeželje (Kramar, 1991, 122; Milanović, 1973, 424).

V razvoju slovenskega programa in zблиževanja s Hrvati je bil v tem obdobju pomemben shod slovenskih in istrskih-hrvaških poslancev 2. oktobra 1890 v Ljubljani. Na njem so se sestali samo predstavniki istrskih Hrvatov in predstavniki Koroške, Štajerske, Kranjske, Goriške in Trsta, niso pa sestanku prisostvovali predstavniki Dalmacije. Med desetimi istrskimi predstavniki je bilo 9 poslancev istrskega deželnega zbora in dr.

Dinko Vitezić, poslanec dunajskega državnega zbora (Bratulić, 1958, 146/47).

List "Naša sloga" je konferenci pripisoval velik pomen, "Slovenski Narod" pa je istrske zastopnike sprejel z besedami: "Proti resnično terorističnemu pritisku italijanske stranke je složno nastopanje hrvaških in slovenskih zastopnikov v istrskem deželnem zboru pričljivi znak, da nas vse prevzema težnja za enotnostjo. Če te enotnosti ne moremo sedaj podpirati, žal zaradi dvojnih razmer, kot bi želeli, če je ne moremo že sedaj postaviti v program našega političnega delovanja na polju praktične politike, je dejanska resnica, da ideja naše enotnosti živi, da nam je vsem globoko vtisnjena v srce, kot se to kaže ob vsaki priliki, kjer je mogoče in kjer se ta ideja naglašaja" (Bratulić, 1969, 307).

Na konferenci so razpravljali o političnih razmerah v monarhiji, zlasti pa pri Slovencih in Hrvatih, o njihovih nerešenih kulturnih, gospodarskih in političnih vprašanjih. V razpravi o splošnem političnem položaju in odnosu dotedanjih vlad do Slovencev in Hrvatov so udeleženci shoda naglasili, da ni bilo rešeno niti eno vprašanje zakonitih pravic Hrvatov in Slovencev; vse njihove zahteve s političnega, kulturnega in gospodarskega področja so bile ali povsem odbite, ali pa je vlada dala le meglene obljube. Na shodu je bilo posebej obdelano vprašanje pravosodja, šolstva, svobode tiska in slovenskega in hrvaškega novinarstva (Pleterski, 1975, 271).

Ob koncu so sprejeli resolucijo, ki je bila sprejeta šele po polemiki diskusiji: "Slovenski in istrsko-hrvaški državni in deželni poslanci, neumahljivo stojč na temelju svojih narodnih in državnih pravic izjavljamo, da bodo v državnem in deželnem zboru skupno delovali, ter uporabljali vse svoje moči v to svrhu, da se odstranijo krivice, ki se gode slovenskemu in hrvaškemu narodu" (Bratulić, 1958, 148).

Po polemiki diskusiji in sprejeti resoluciji je "Slovenski Narod" priporočal, naj bi pri govorjenju o združenju s Hrvati prevladovala treznost in hladnokrvnost, saj so se teh načrtov kritično dotaknili tudi nekateri srbski listi, ki so zavračali združitev s Hrvaško (SN, št. 230, 7. X. 1890).

Politično vodstvo Edinosti je v tem obdobju, zlasti pred državnozbornimi volitvami leta 1891, posvečalo veliko pozornosti formiranju slovensko – hrvaškega poslanskega kluba, ki naj bi se povezal s Hohewartovim ali katerim drugim klubom, kateri bi podprl slovenske in hrvaške poslance v prizadevanjih za uresničitev sklepov ljubljanskega shoda (Kramar, 1991, 125; Bratulić, 1958, 162).

Prvi sestanek južnoslovanskih zastopnikov v novem državnem zboru na Dunaju je bil 10. aprila 1891, vendar iz Trsta na njem ni bil prisoten M. Laginja, ker je

8 Podrobneje o nastanku, sestavi in delovanju kluba Bratulić, 1958.

bil izvoljen šele po ponovnih volitvah 30. oktobra 1891, potem ko je bil razveljavljen mandat dr. Tommasa Vergottinija.⁹ Na sestanku 10. aprila so se že pričela kazati nasprotja med istrskim poslancem V. Spinčičem in tržaškim poslancem I. Nabergojem, ki se je zavzemal za vstop v konservativni Hohenwartov klub in je povezoval večino nemških konservativnih klerikalcev, Slovence, Hrvate, del bukovinskih Romunov in konservativne češke veleposestnike. Od slovenskih poslancev je postal Šuklje član vodstva kluba (Melik, 1979, 55). V vseh teh letih je bil Nabergoj, tako kot ostali slovenski poslanci, tudi član provladnega Hohenwartovega kluba in se je v okviru danih možnosti boril z resolucijami in interpelacijami za pravice primorskih Slovencev. Od Hrvatov vanj ni vstopil istrski poslanec Laginja, potem pa so ga zapustili tudi drugi pravaši: Spinčič, ki je predstavljal Istro, ter Biankini, Depar in Perić iz Dalmacije. Spinčič je vztrajal pri tem, da "zastopniki hrvaškega in slovenskega naroda v državnem zboru formirajo svoj samostojni klub z namenom, da čimprej in čim lažje dosežejo zakonite pravice svojega naroda" (Bratulić, 1958, 164).

Spinčičevo stališče je pravzaprav izhajalo iz zaključkov tajnega sestanka istrskih narodnih zastopnikov v Hrvaški čitalnici na Reki 1. aprila 1891, ki se ga je udeležil tudi dolgoletni državnozborni poslanec Dinko Vitezić. Na podlagi svojih dolgoletnih izkušenj v konservativnem klubu je predlagal, da bi bilo za takratne razmere in odnose v parlamentu najbolje, da si istrski zastopniki osnujejo poseben hrvaško – slovenski klub, kolikor jim to ne bi uspelo, pa naj se priključijo mladočehom, ki naj bi v vsakem primeru podprli slovenske in hrvaške narodnostne težnje. S takšnimi napotki je Spinčič pričel pogovore s slovenskimi in dalmatinskimi zastopniki ter o zaključkih informiral upravni odbor Političnega društva Edinost in tiste hrvaške in slovenske zastopnike, za katere je menil, da so naklonjeni tej zamisli. Edinost je dala istrskim zastopnikom polno podporo in priporočila, da se v parlamentu osnuje poseben hrvaško-slovenski klub, ki naj bi bil sposoben, da v sodelovanju z drugimi slovanskimi zastopniki "sprovede narodno avtonomijo in popolno jezikovno enakopravnost v šolah in v celotnem javnem življenju" (NS, 9. IV. 1891; Bratulić, 1969, 308).

Zapisnik sestanka z dne 10. aprila 1891 kaže, da se je večina slovenskih zastopnikov s Šukljetom na čelu zavzemala za vstop v močan Hohenwartov klub, čeprav je bila za zvezo s Hrvati oziroma z južnimi Slovani. Po Šukljetu bi bilo dovolj, da se med hrvaškimi in slovenskimi zastopniki znotraj konservativnega kluba ustvari ožja povezava, in sicer tako, da bi o vseh

važnejših vprašanih razpravljali skupaj, medtem ko bi deželna vprašanja reševali na ločenih sestankih dalmatinski zastopniki in posebej hrvaški in slovenski zastopniki ostalih pokrajin (Bratulić, 1969, 309).

Spinčič se je še nadalje odločno boril za samostojni slovensko-hrvaški klub in pri tem naglašal, da bi bila deželna avtonomija, zajeta v programu konservativnega kluba, pogubna ne le za Štajersko, temveč tudi za Trst, posebej pa še za Istro. Po njegovem trdnem prepričanju naj bi imeli tudi Slovenci državno pravo, in sicer hrvaško državno pravo (pragmatična sankcija iz leta 1712). Glede na hrvaško državno pravo, ki je bilo po njegovem prepričanju skupno slovenskemu in hrvaškemu narodu, je želel, da bi bilo v skupni izjavi to pravo poudarjeno (Bratulić, 1958, 166).

Spinčič je s svojim predlogom ostal osamljen, zapustil ga je tudi Nabergoj, ki je bil sicer dolžan spoštovati navodila in usmeritve Političnega društva Edinost. Spinčič se je končno uklonil in pristal, da vstopi v konservativni klub, vendar s pogojem, da bo lahko vsak zastopnik izstopil iz kluba, ko bo ugotovil, da le-ta ne podpira hrvaško-slovenskih predlogov. Ogorčen zaradi oportunitizma večine zastopnikov, je vztrajal na tem, da se v javni izjavi naglasi, da je obstajal tudi drug predlog, kar je bilo tudi sprejeto. Javnosti so sporočili, "da je prevladalo mišljenje, da bi v sedanjih odnosih oblikovanje samostojne hrvaško-slovenske skupine lahko bolj škodilo kot koristilo" in da bi v tem primeru nemški levičarji dobili prevlado v avstrijskem delu monarhije (Bratulić, 1969, 308).

Spinčičeva predvidevanja glede Hohenwartovega kluba so se dokaj hitro uresničila, saj je klub skupaj s Poljaki dajal podporo Taaffejevi vladi, ki je nadaljevala svojo protislovansko politiko, v Istri in Primorju pa je za nameček še naprej podpirala italijansko buržoazijo v njenih asimilacijskih težnjah (Melik, 1975, 109-118). K takim radikalnim stališčem je Spinčiča verjetno dodatno vzbudila odločba Pokrajinskega šolskega sveta v Gorici z dne 5. decembra 1891, po kateri je bil odpuščen iz državne službe. V ozadju te odločitve so se čutila prizadevanja italijanske liberalno-nacionalne stranke v Istri, pa tudi same vlade, da onemogoči Spinčičevo delovanje v istrskem deželnem zboru in parlamentu, pa tudi na splošno v javnem političnem življenju (Bratulić, 1969, 309).

Zaradi Spinčičevega odpusta so najprej na vlado vložili interpelacijo zastopniki v goriškem deželnem zboru, 12. aprila 1892, v državnem zboru so 26. aprila interpelirali hrvaški, slovenski in češki zastopniki, 29. aprila pa še člani konservativnega kluba. Tudi društvo Edinost je na seji 1. maja 1892 soglasno sklenilo, da "se izreče

9 30. oktobra 1891 so bile izvedene naknadne volitve v državni zbor za okraje zahodne Istre, kjer so volitve potekale 4. marca 1891 in je s prevaro zmagal italijanski kandidat dr. Vergottini. Hrvaška stranka je na ponovnih volitvah znova kandidirala M. Laginjo, italijanska liberalno-nacionalna stranka pa markiza Benedetta Polesinija. Hrvaški kandidat M. Laginja je zmagal s 108 glavami proti 104, ki jih je zbral Polesini (Barbalić, 1952, 63).

državnemu in deželnozborskemu poslancu prof. Vjekoslav Spinčiču neomejeno zaupanje in najiskrenejša zahvala zaradi njegovega nesebičnega in neumornega delovanja v korist hrvaško-slovenskega naroda, končno pa tudi zaradi tega, ker je v državnem zboru ravnal strogo po sklepih zadnje glavne skupščine političnega društva Edinost (Kramar, 1991, 125; Bratulić, 1958, 176).

Po daljših razpravah v državnem zboru je bil Spinčičev primer na češki predlog predan imunitetnemu odboru v nadaljnjo obravnavo.

Zaradi vladne politike je naraščalo nezadovoljstvo mnogih južnoslovenskih zastopnikov, mladočehi pa so začeli ostro borbo v parlamentu in v češki javnosti proti vladi. Maja 1892 sta Laginja in Spinčič ponovno pričela razgovore o formiranju samostojnega hrvaško-slovenskega kluba. Na skupnem sestanku, ki ga je Laginja sklical 7. maja 1892, so bili slovenski zastopniki v glavnem še vedno proti posebnemu klubu deloma zaradi oportunitizma do vlade, predvsem pa zaradi nestrinjanja s Spinčičem in Laginjo o vprašanju zedinjenja Slovenije in Hrvaške na temelju hrvaškega državnega prava. Glede tega je Laginja sicer naglasil, da različna mišljenja zastopnikov glede hrvaškega državnega prava ne bi smela biti prepreka za skupno delovanje vseh zastopnikov v parlamentu. Na strani Laginje in Spinčiča sta bila le dalmatinska poslanca Biankini in Perić ter slovenski zastopnik dr. Gregorec, vsi ostali pa so bili proti. Ker jima ni uspelo pritegniti vseh hrvaških in slovenskih zastopnikov iz konservativnega kluba, sta se Laginja in Spinčič odločila, da sporazumno s svojimi somišljeniki iz Dalmacije osnujejo "Klub neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov", ki naj bi si prizadeval, da se z zastopniki "sorodnih plemen" združijo v "parlamentarno ligo avstrijskih Slovanov". Iz teksta izjave, v kateri puščajo svobodne roke zastopnikom glede hrvaškega državnega prava, bi lahko zaključili, da bi naj izjava služila kot osnova za sporazum vseh slovenskih in hrvaških zastopnikov.¹⁰

Na 18. rednem občnem zboru Edinosti, 29. maja 1892, je Spinčič med drugim spregovoril tudi o razmerah v dunajskem parlamentu in prisotne seznanil, da so se poslanci "Kluba neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov" povezali z mladočehi, ki da zahtevajo od vlade jezikovno enakopravnost za vse narode. Po omahovanju oziroma odločitvi slovenskega zastopnika dr. Gregorca, da ostane z ostalimi Slovenci v konservativnem taboru, so se hrvaški zastopniki na jesenskem zasedanju državnega zbora odločili, da s formiranjem samostojnega kluba seznanijo njegovo predsedstvo in druge klube v parlamentu, pri tem pa so računali predvsem na sodelovanje s češkim klubom (Kramar, 1991, 125; Bratulić, 1958, 1879).

Vest o formiranju "Kluba neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov" je vzbudila med južnimi Slovani v monarhiji mnogo zanimanja pa tudi različnih komentarjev. Tudi Hohenwartov klub je na svoji seji 20. novembra 1892 razpravljal o formiranju novega kluba in na podlagi mnenja slovenskih zastopnikov sklenil, da novonastalemu klubu ne bo dopustil, da nosi tudi naziv "in slovenskih zastopnikov", ker so vsi Slovenci v državnem zboru člani konservativnega Hohenwartovega kluba. Kljub temu so člani novonastalega kluba na svoji seji 24. novembra 1892 sklenili, da bodo še naprej obdržali takšno ime, kar sta Laginja in Spinčič utemeljevala s tem, da zastopata tudi del istrskih Slovencev, pa tudi s trditvijo, da tako kažeta svojo pripadnost zedinjenju Slovencev in Hrvatov (Bratulić, 1958, 192/93).

Tako so istrski zastopniki utrlili nov kurz hrvaško-slovenske politike v dunajskem parlamentu in s tem zadali konservativnemu klubu hud udarec. Toda oba hrvaška poslanca sta morala končno razčistiti stanje v lastnem okolju, se pravi v krogu Političnega društva Edinost, kjer se je oblikovala opozicionalna skupina, ki je bila pod močnim vplivom Spinčiča in Laginje. Tej skupini se je postavil po robu I. Nabergoj v imenu tradicije političnega sodelovanja s slovenskimi poslanci v Hohenwartovem klubu. Na javnih zborovanjih je prikazoval program hrvaškega kluba kot škodljiv za Slovence in druge jugoslovanske narode. V njem je videl težnjo Hrvaške, da bi združila pod eno upravo poleg Istre še Trst z okolico, Goriško in vse območje do Soče. Opozicionalna skupina slovenskih narodnjakov pa je videla v ogroženosti Slovencev in Hrvatov poglavitni vzrok, da se poslanci obeh narodnosti združijo v eno parlamentarno skupino, kar kaže na to, da sta obstajali v Edinosti dve frakciji, ki pa so ju pri Edinosti vedno uradno zanikali v imenu slogaštva in enotnosti (Gombač, 1977, 52).

Spor je dosegel vrhunec na letni skupščini Edinosti 18. junija 1893. Spinčič je v poročilu o svojem parlamentarnem delu prepričljivo ovrgel Nabergojevo stališča in obtožbe. Skupščina je nato odobrila in soglasno podprla stališča in delovanje obeh hrvaških zastopnikov ter sprejela resolucijo, ki jo je predložil predsednik društva M. Mandić: "Glavna skupščina Političnega društva Edinost z dne 18. junija 1893 v Trstu, ob zaslišanju naših državnih zastopnikov prof. Vjekoslava Spinčiča in dr. Matka Laginje o njunem delovanju v državnem zboru ter o političnem položaju, povsem odobrava njuno parlamentarno delovanje v državnem zboru in v delegacijah kot tudi delo in ravnanje vseh zastopnikov v deželnem zboru; odobrava formiranje in ravnanje Kluba neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov v državnem zboru, jim izreka prisrčno za

10 Tekst izjave je objavila "Naša sloga", v njej pa so člani pojasnili, zakaj so v naziv kluba vključili tudi slovenske zastopnike, kar je sicer povzročilo pomisleke in polemike med slovenskimi zastopniki Hohenwartovega kluba (Bratulić, 1969, 311).

hvalo in neomajno zaupanje ter od njih pričakuje, da bodo tudi v bodoče vztrajali v požrtvovalnem delu pri obrambi naših narodnih pravic in nastopali proti vsem tistim, ki bi želeli, da se naš narod potujči ter gospodarsko zaslužnji. Cesarsko vlado se opozarja tudi na govore naših zastopnikov, ki nikakor ne pretiravajo in da jih resneje jemlje v obzir.¹¹

Po volitvah je bil konstituiran nov odbor društva Edinost in M. Mandić je bil ponovno izvoljen za predsednika, vendar so se kljub sprejeti resoluciji začeli nanj vrstiti napadi. Društvo je imelo zaradi tega že 3. julija 1893 izredni občinski zbor, saj je dal Mandić zaradi napadov ostavko na predsedniško mesto, vendar predsedujoči G. Gregorin njegove ostavke ni sprejel. Politiko Kluba neodvisnih hrvaških in slovenskih poslancev je podprla tudi "Naša sloga", ki je odgovorila Nabergoju, da bi Slovenija združena s Hrvaško dosegla avtonomijo in da so se mnogi Slovenci izrekli za takšno zedinjenje (Milanović, 1973, 54).

Hrvaški istrski časopisi, predvsem hrvaškonarodni "Il diritto croato", so napadli Nabergoja in svetovali svojim tržaškim somišljenikom, da ga odstavijo. Sicer se tržaški narodnjaki teh nasvetov niso držali in sklenili krog okoli svojega poslanca, vendar so Nabergoja vseeno prosili, naj ne podpira več dunajske vlade, naj izstopi iz Hohenwartovega kluba in naj se formira Jugoslovanski klub. Njegove programske volilne izjave, da bo sodeloval s slovenskimi poslanci, so pač stvar preteklosti, stvar prihodnosti pa je širša jugoslovanska koncepcija, za katero se morajo tržaški Slovenci še posebej zavzemati (Edinost, št. 17, 1. III. 1893). Protipravaški nastop I. Nabergoja v začetku leta 1893 in odpor, ki ga je doživel v Edinosti, pričata tako o slovenskih pridržkih do pravaštva kot o utrjevanju zavesti slovensko-hrvaške vzajemnosti.

Vzajemnost in solidarnost s Hrvati je torej takrat še prevladala, zlasti potem, ko so se zaradi odločnosti Spinčića, Laginje in Biankinija v državnem zboru odločili, da poslanci izstopajo iz Hohenwartovega kluba. 23. novembra 1893 je dejansko izstopilo iz kluba 6 slovenskih poslancev in zadnji štirje Hrvati. Med slovenskimi poslanci so vsi Primorci zapustili Hohenwartov klub in koalicijo, prav tako kot vsi hrvaški poslanci iz Istre in Dalmacije (Melik, 1979, 57).

Končni zlom tega kluba je sledil jeseni leta 1893, ko je Taaffejeva vlada zaradi neuspehov in nakopičenih nasprotij padla. Sledila ji je nova vlada kneza Windischgrätza, ki je Slovence in Hrvate v Hohenwartovem klubu precej razburila, še posebej zato, ker so jih pri sestavi koalicije popolnoma prezrla. V svojem programu je poleg tega povsem prezrla načelo enakopravnosti narodov in s tem dokaj hitro izzvala nezadovoljstvo južnoslovanskih in čeških zastopnikov.

Pod vtisom takih razmer so se 23. novembra pričeli razgovori med hrvaškimi, slovenskimi in češkimi zastopniki o formiranju skupnega parlamentarnega kluba. Prvi rezultat je sicer bil, da je nova skupina hrvaških in slovenskih poslancev izstopila iz konservativnega kluba, vendar do sporazuma ni prišlo, ker je nova skupina za vstop v "Klub neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov" zahtevala izpolnitev nekaterih pogojev (Bratulić, 1961, 199). Kmalu zatem se je nova skupina odločila osnovati poseben klub z imenom "Klub hrvaških in slovenskih zastopnikov", s tem pa so bili južnoslovanski poslanci v državnem zboru razdeljeni v tri samostojne klube. Kljub temu je ta diferenciacija le imela pozitiven učinek in vplivala na spoznanja o potrebnem sodelovanju južnoslovanskih narodov oziroma vseh slovenskih narodov v monarhiji. Med člani novega kluba sta bila iz Trsta I. Nabergoj, z Goriškega pa A. Coronini.¹²

"Klub hrvaških in slovenskih zastopnikov" po svojih stališčih in programu ni bil tako radikalen kot "Klub neodvisnih hrvaških in slovenskih zastopnikov". Sicer je bil tudi novi klub za skupno delovanje hrvaških in slovenskih zastopnikov na parlamentarnem področju ter se ni strinjal z dotedanjo politiko vlade, vendar ni bil za popolno prekinitev stikov z njo, temveč je stal na stališču, naj bi pozorno sledili delovanju vlade in na tej osnovi tudi oblikovali svoj bodoči odnos do nje. Glavna naloga kluba naj bi bila, da "ščitijo in branijo pravice in koristi hrvatskega in slovenskega naroda, ki se predvsem v Primorju identificirajo z državnimi koristmi". Ni pa v "izjavi" nikjer govor o zedinjenju hrvaških in slovenskih dežel, sodelovanje južnoslovanskih zastopnikov pa omejujejo le na parlamentarno delo (Bratulić, 1961, 201).

Do prve praktične oblike politične enotnosti med južnimi Slovani, konkretno med Slovenci in Hrvati, je torej prišlo bolj ali manj le v Istri. Nabergoj se je tej orientaciji tesnejšega sodelovanja s Hrvati dokončno pridružil in na občnem zboru Političnega društva Edinost junija 1893 celo sam izjavil, da ne vidi bodočnosti brez Hrvatov. To pa je pomenilo za nekatere tržaške intelektualce, ki so bili bolj liberalno usmerjeni, popuščanje klerikalni politiki, zato jih na XXI. občnem zboru ni bilo (Edinost, št. 50, 24. VI. 1893; Gombač, 1977, 52). Oglasili so se v Edinosti z izjavo, ki je zagovarjala tesnejše sodelovanje s Slovensko liberalno stranko, vendar se je občni zbor Političnega društva Edinost odločil, naj se podpre tesnejše sodelovanje med Slovenci in Hrvati, ki naj se združijo v eno stranko (Edinost, št. 51, 28. VI. 1893). Protipravaški nastopi I. Nabergoja v letu 1893 v tržaških narodnjaških krogih so bili tedaj torej osamljeni, saj na Tržaškem in v Istri ni bilo nobenega hrvaško-slovenskega antagonizma, javno

11 Resolucijo sta objavila "Naša sloga" 6. VII. 1893 in list Edinost, št. 30, 24. VI. 1893.

12 "Naša sloga" z dne 30. XI. 1893 objavlja "izjavo" z dne 26. novembra 1893 in podpise članov kluba.

mnenje pa se je odločno nagibalo v prid opozicijski politiki V. Spinčića in M. Laginje v dunajskem državnem zboru (Kermavner, 1966, 221). Toda kakor se je vodstvo hrvaško-slovenske narodne stranke v devetdesetih letih začelo orientirati na Zagreb in se povezovati z njim, je tudi politično dogajanje na Hrvaškem imelo večji vpliv na politiko hrvaško-slovenske narodne stranke v Istri, ki je morala voditi borbo na dve strani: proti italijanski liberalni buržoaziji in proti germanizaciji. Razumljivo je, da je ob takšnih političnih okoliščinah Starčevičev radikalizem v odnosu do Madžarov in Nemcev postal zelo blizek istrskemu političnemu vodstvu, zato ni naključje, da je ta generacija prevzela njegov program in se priključila njegovi stranki. Tako Laginja, Spinčić kot Mandić so sprejeli teorijo hrvaškega državnega prava, vendar so jo razširili na naravno pravo in voljo naroda zaradi konkretnih okoliščin in okolja, v katerem so delovali. Hkrati niso nikoli opustili programa zbliževanja in združitve južnih Slovanov v okviru Avstro-Ogarske. Starčevičev radikalizem je za nje pomenil vnašanje borbenega duha v politično aktivnost hrvaško-slovenske narodne stranke, v kateri se je še nadalje ohranjala enotnost vse do prodora klerikalne struje prek Gorice in Trsta v Istro po letu 1890 (Bratulić, 1969, 313).

NOVE STRUJE V POLITIČNEM ŽIVLJENJU ISTRE IN SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI DO I. SVETOVNE VOJNE

V osemdesetih letih 19. stoletja je postajal klerikalni tabor v Avstriji vedno močnejši, to pa je v narodno-političnem gibanju vodilo v vedno hujšo konfrontacijo z liberalnim taborom. Radikalnejša smer klerikalnega gibanja je bila tudi sicer v zvezi s splošnim razvojem katoliške cerkve, ki se je po smrti papeža Pija IX. (1878) pod Leonom XIII. iz preteklosti obrnila v sedanost oziroma v prihodnost ter se s pomlajeno silo vrgla v politični boj.

Razraščanje klerikalizma na Slovenskem je v mnogočem povezano z imenom Antona Mahničiča (1850-1920), ki je bil od leta 1881 profesor bogoslovja v Gorici in postal leta 1896 krški škof. Sredi osemdesetih let je posegel v slovenske kulturne razmere, nekaj let kasneje pa tudi v politične. Leta 1888 je začel v Gorici izdajati "Rimskega katolika", v katerem je bojevito nastopil predvsem proti prodiranju protikrščanskega liberalizma, pri tem pa prišel v nasprotje z goriškima listoma "Primorec" in "Soča", ki ju je urejal dr. Anton Gregorčič, bogoslovni profesor in eden od narodnih voditeljev na Goriškem.¹³

Problem katoliške prisotnosti v samem Trstu, ki je bil povezan z organiziranim laičnim katoliškim gibanjem,

je v tem obdobju postopno izgubljal na pomenu. Tržaško-koprski škof I. Nepomuk Glavina, ki je po Dobrilovi smrti leta 1882 zasedel škofovski prestol, ni naredil nobenega koraka, da bi se laični katolicizem lahko okrepil in razširil. Družbena realnost v samem Trstu je bila takšna, da so njegovi ukrepi povzročali čedalje hujše težave in napetosti z mestno občinsko upravo, ki je bila čedalje bolj nestrpna do slovenskih pridig v slovenskih cerkvah.

Nacionalnim antagonizmom so se v tem času pridružili tudi socialni. Katoliška dejavnost na socialnem in političnem področju znotraj katoliškega tabora še ni bila sposobna zavzeti jasnega stališča. Bolj kot na tem področju se je kazala odločnost na področju nacionalnega boja. S tem ko je cerkev vzdrževala in utrjevala vezi, ki so jo vezale predvsem na slovenski etnični element, kateri je bil v nenehni ekspanziji tudi v Trstu, je cerkev branila in potrjevala tudi lastno funkcijo in obliko socialne prisotnosti, ki se je predvsem manifestirala v krepitvi odpora proti asimilacijskim procesom, katerim je bil izpostavljen slovanski življelj. To je bila funkcija, ki se je izražala predvsem prek pastoralne prakse znotraj cervenih struktur in na temelju katere je bila prisotna potreba po uporabi materinega jezika kot podpore pri vzdrževanju nacionalne identitete. Ta funkcija se ni izražala prek oblik organizirane prisotnosti v civilni družbi, res pa je, da je vodstvo Političnega društva Edinost vodila izključno umerjena liberalna struja, ki je med drugim lastni politiki dajala močan unitaristični poudarek (Valdevit, 1979, 122). Slovenski duhovniki so bili funkcionarji in navdušeni privrženci Edinosti, pomemben pa je bil tudi odnos učiteljsvo-duhovščina, zlasti v času, ko je začela liberalna stranka na Slovenskem napadati slovensko in hrvaško duhovščino v Istri in pozvala istrske učitelje, naj zahtevajo od svojih voditeljev, da pretrgajo zveze s kranjskimi klerikalci. Na poziv je "Naša sloga" odgovorila, da živijo v Istri v slogi, ljubezni in miru z eno samo željo, kako bi "ljudstvo prebudili iz mrtvila" (NS, št. 73, 30. X. 1900).

V Istri pred Mahničevim nastopom klerikalizem kot politično gibanje ni obstajal. Le tu in tam so se pojavljali njegovi vplivi pri duhovščini na Koprskem in v srednji Istri, vendar brez vidnejših posledic. O tem so razpravljali na sestanku istrskih narodnih zastopnikov leta 1893. Dr. Andrija Stanger je zahteval, da se v pazinskem okraju skliče sestanek, ker so začeli nekateri duhovniki tega območja nastopati proti strankinim zastopnikom. Matko Trinajstič je na istem sestanku navedel, da so nekateri duhovniki na območju koprškega okraja pod Mahničevim vplivom, zato bi bilo dobro takšen sestanek organizirati tudi v tem okraju (Bratulić, 1969, 313).

Pri tem je seveda pomembno vprašanje, kakšen odnos je klerikalna stranka v prvem obdobju imela do

13 Podrobneje v Gabršček, 1932, 414; Naša sloga, 24. XII. 1896, 11. II. 1897, 20. V. 1914; Marušič, 1985, 364-376.

hrvaškega pravaštva. Predlog o sodelovanju s Hrvati, ki je o njem govoril I. slovenski katoliški shod konec avgusta 1892, t.j. ustanovni shod klerikalne stranke, je propadel, saj je vodja konservativcev K. Klun na tem shodu še nastopal proti pravašem tako, da jih je javno imenoval "starčevičance", medtem ko je dekan in župnik iz Ospa Josip Kompare predlagal, da bi v resolucijo vnesli slovensko-hrvaško vzajemnost. Njegov predlog sta podprla Janez E. Krek in Komljanec, ki sta se že zelo zgodaj pridružila zagovornikom zveze s Hrvati; predlogom Kompareta, Komljanca in Kreka pa sta se odločno uprla Anton Mahnič in Ivan Šušteršič (Pleterski, 1975, 271; Kermavner, 1966, 217).

Pobuda za zблиževanje s Hrvati je torej tedaj ostala docela v rokah liberalcev, ki so hoteli to okoliščino izkoristiti za krepitev svojih ogroženih političnih pozicij. V okviru te pobude je bila konec leta 1893 sklicana konferenca hrvaških in slovenskih politikov, na katero so hoteli povabiti tudi slovenske konservativce, češ da bi moglo to pripejati do sloge in zopetnega zedinjenja slovenskih strank (Pleterski, 1975, 272).

Nabergojevi in Klunovi protipravaški izjavi, ki sta sicer prihajali iz različnih političnih taborov, se je aprila 1894 pridružila še Šukljetova v dunajskem državnem zboru. V njej je Šuklje preračunano pomešal takratno deklarativno jugoslovanstvo, kakršno so izpovedovali Laginja in Spinčič v Istri in Trstu ter slovenski liberalni politiki s svojimi "planinskohrvaškimi" izjavami na raznih hrvaških slavjih (Kermavner, 1966, 222). S svojim govorom pa je Šuklje izzval precej negotovanja in polemik v tedanjem slovenskem časopisju.

Takšno ozračje na slovenskem političnem prizorišču ni pozitivno vplivalo na delovanje društva Edinost. Zavladovalo je veliko mrtvilo v vsem javnem delovanju slovenskih narodnjakov. V letih 1894/95 je prevladala hrvaška teza slovanske vzajemnosti, in s tako izdelanimi stališči so se tržaški in istrski zastopniki novembra 1894 udeležili shoda zaupnih mož v Ljubljani. Glavne politične premise, ki jih je izdelalo društvo Edinost, so slonele na dveh že klasičnih postavkah slovenske tržaške politike: na slogaštvu in vzajemnosti ter na obsodbi koalicijske vlade. Toda na ljubljanskem shodu so bili s svojimi manjšinskimi resolucijami preglasovani in so bile vse tri točke njihovega programa odbite, zato so primorski volilni može izjavili, da se bodo glasovanja vzdržali in da jih sprejete resolucije ne vežejo (Gombač, 1977, 52). Politično društvo Edinost je očitano tako klerikalnim kot liberalnim voditeljem, da so namenoma pozabili na program Zedinjene Slovenije, in jim svetovali, naj se povrnejo na izvore slovenskega preporeda, ki so jih zavrgli v imenu drobtiničarske politike (Edinost, št. 47, 20. VI. 1895).

Za slovensko politiko v Trstu je predstavljal veliko izgubo poraz I. Nabergoja na državnozborskih volitvah leta 1897, ki so v Istri prvokrat potekale v peti oziroma splošni kuriji. Formiranje pete kurije ni prineslo uspehov

hrvaško-slovenskemu taboru, saj je v splošni kuriji sedaj volila cela Istra z mesti vred, kar je nagnilo tehtnico močno na italijansko stran (Melik, 1965, 157). Leta 1897 je italijanska liberalna stranka preklicala parlamentarno abstinenco in zmagala v vseh volilnih razredih v Trstu; v Istri je v peti kuriji zmagal dr. Matteo Bartoli, v kuriji zunanjih občin v zahodni Istri M. Laginja, v vzhodni Istri pa V. Spinčič (Barbalič, 1952, 76). Sicer pa so Italijani na teh parlamentarnih volitvah dobili v celoti 3 mandate: Bartolija, Rizzija in Gambinija, Hrvatje pa dva: Laginjo in Spinčiča.

Agresivnost in napadalnost italijanskega nacionalnega bloka se je nadaljevala tudi v okviru istrskega deželnega zbora. Po hudih nemirih in nasilju nad slovensko-hrvaškimi poslanci v Poreču januarja 1898 so s cesarskim odlokom zasedanja deželnega zbora premestili v Pulj, saj vlada ni mogla več dopuščati, da italijanska poslanska večina skupaj z deželnim odborom še naprej onemogoča delovanje poslanske manjšine, obenem pa je verjetno v Pulju želela zbrati čimveč pokrajinskih ustanov (Milanović, 1973, 121). Toda nemiri in groznje so se ob vprašanju jezikovne enakopravnosti nadaljevali tudi v Pulju, zato hrvaških in slovenskih zastopnikov ni bilo v deželni zbor vse do 19. februarja 1898, ko je na 11. seji vladni zastopnik prebral odlok, s katerim je bil ukinjen sklep poslanske večine, da je italijanski jezik edini razpravni jezik v deželnem zboru. Hrvaški in slovenski poslanci so odslej sodelovali na sejah zbora do njegove premestitve v Koper aprila 1899. Toda tudi tu je že na prvih zasedanjih ob nastopih slovensko-hrvaških poslancev prišlo do burnih reakcij in nemirov, ki so končno privedli do tega, da je poslanska manjšina po sestanku v Trstu izjavila, da se ne bo več udeleževala sej deželnega zbora, dokler bo slovenskim in hrvaškim poslancem pretila nevarnost in bodo izpostavljeni žaljivkam in nasilju (Milanović, 1973, 125).

Na letni skupščini Političnega društva Edinost so z velikim navdušenjem odobrili odhod hrvaških in slovenskih poslancev ter jim svetovali, da se ne vračajo v deželni zbor, dokler jim ne bo zagotovljena pravica do uporabe materinega jezika (Kramar, 1991, 133). Obenem je Edinost postopno izšla iz političnega mrtvila in krenila v odločnejšo borbo za gospodarsko in politično osamosvojitvev Slovencev in Hrvatov; z ustanavljanjem skupnih denarnih zavodov, hranilnic in posojilnic, gospodarskih in zadružnih organizacij so materialna sredstva vsebolj odločala pri krepitvi narodne zavesti istrskih Slovencev in Hrvatov.

Da bi zajezila oderuštvo, ki je bilo bolj kot v Trstu prisotno zlasti v Istri in je bilo pglavitni vzrok za socialno bedo in propadanje nižjih socialnih slojev, se je tudi cerkev usmerila v ustanavljanje katoliških bank oziroma kmečkih hranilnic in posojilnic. To je bilo velikega pomena, saj je bil večji del bank in posojilnic v rokah liberalcev, ki so uživali podporo in zaščito deželne vlade v Poreču, medtem ko so morale redke ka-

toliške bančne ustanove ustvarjati kapital z lastnim delom in vložki svojih članov. To jih je sililo v povezovanje s sorodnimi katoliškimi pa tudi nekatoliškimi bančnimi ustanovami na širšem istrskem območju, pri tem pa so se zgledevale po dejavnosti krščanskih socialistov Notranje Avstrije. Po kongresu krščanskosocialne stranke na Dunaju se je namreč krščanskosocialno gibanje v letih 1897/98 začelo širiti tudi na Tržaškem in v Istri. Že 19. marca 1898 je prišlo do oblikovanja Krščanskosocialne zveze (Lega Cristiano-sociale) s sedežem v Trstu, območje njenega delovanja pa je bilo celotno Avstrijsko primorje. Močno vzpodbudo za ustanavljanje kmetijskih, živinorejskih in nabavno-prodajnih zadrug, kasneje pa hranilnic in posojilnic vrste "Reiffeisen", je dal nastop J. E. Kreka na sestanku "Krščanskosocialne stranke" v Rojanu pri Trstu leta 1898 (Kramar, 1991, 192-194).

Na splošno so se pozicije klerikalcev na istrskem področju močno okrepile z ustoličenjem Antona Mahiča za krškega škofa leta 1896, zlasti pa z izdajanjem lista "Pučki Prijatelj" leta 1899 oziroma revije "Hrvatska straža" leta 1903 (Milanović, 1973, 333).

Leta 1898 srečujemo tudi premike slovenske klerikalne stranke v smeri državnega programa Stranke prava. Pomembno je, da se je že na začetni stopnji zagovornikom zveze s Hrvati pridružil J. E. Krek, kajti Mahnič je bil mnenja, da zveza s Hrvati klerikalizmu na Slovenskem ne more kaj prida pomagati, ravno tako pa je bil previden Šušteršič, in zato je pobuda za zблиževanje s Hrvati nekaj časa še ostala v rokah liberalcev (Pleterski, 1975, 270). Težava za slovensko klerikalno stranko pri ustvarjanju političnih stikov s hrvaškimi deželami je bila v tem, da v banski Hrvaški v prvih letih 20. stoletja še ni imela idejno in organizacijsko primerne partnerja, ker tam ni bilo moderne, množične klerikalne stranke. Omahovala je med pravaši-domovinaši, med novo "Hrvatsko pučko seljačko stranko" Stjepana Radića in med poskusi pripomoči k ustanovitvi hrvaške krščanskosocialne stranke. Omahovala je med sprejetjem hrvaškega zgodovinskega državnega prava (v obliki programa iz leta 1894) in pa med narodnim načelom v smislu zedinjenja južnih Slovanov habsburške monarhije (Pleterski, 1980, 12).

Čeprav je v javnih političnih nastopih strankinim prvakom še uspelo obdržati enotnost v hrvaško-slovenski narodni stranki pa tudi znotraj Političnega društva Edinost v Trstu, je notranja razdvojenost že začela slabiti njihove vrste. V politično in nacionalno heterogenem sestavu vodstva Edinosti je v času Mandičevega predsedovanja ob koncu devetdesetih let, prišlo do nasprotij med konservativnim krilom, ki ga je predstavljal I. Nabergoj, in liberalnim krilom z Gregorinom, Cotičem in drugimi tržaškimi politikimi narodnega tabora. Na rednih in izrednih občnih zborih je vodstvu Edinosti v letih 1893-1897 kljub notranjim antagonizmom še uspelo ohranjati enotnost, spore pa je

povzročalo predvsem težko stanje v Istri, zlasti v istrskem deželnem zboru pa tudi v tržaškem mestnem svetu. Na občnem zboru Edinosti 18. julija 1897 je bil ponovno izvoljen za predsednika M. Mandić, za podpredsednika pa dr. Otokar Rybař, ki je že odločno vplival na politiko Edinosti in pozival Slovence, "naj se opro lastne sile in bodo enotni" (Kramar, 1991, 13; Tuma, 1997, 216/17).

V hrvaškem delu Istre je bil položaj še težji. Z letom 1896 se je v vzhodnem delu Istre pričelo delovanje dr. Ivana Krstića, ki je v Matuljih okoli svojega lista "Prava Naša sloga" zbiral svoje pristaše in se povezal z italijansko liberalno-nacionalno stranko v Istri. Napadati je pričel hrvaške narodne voditelje, zlasti M. Laginjo, ter pridobivati na svojo stran narodnjake z območja Kastva in Voloskega, povezoval pa se je tudi s socialističnim gibanjem, ki se je v tem obdobju iz Trsta začelo postopno širiti v Istro (Milanović, 1973, 255/59; Bratulić, 1969, 317/18).

Delavstvo se je na Tržaškem in v Istri sprva organiziralo v delavskih društvih, ki so imela izrazito podporni značaj, politično pa so se naslanjala na meščanske stranke in bila njihov integralni del. Med najvidnejšimi je bilo leta 1879 ustanovljeno "Delavsko podporno društvo", ki ga je vrsto let vodil M. Mandić, urednik "Naše sloge", delovalo pa je v okviru Edinosti, vendar se izobraženstvo zanj ni kaj dosti zanimalo (Milanović, 1973, 443). Za društva in združenja je bilo značilno, da so reševala predvsem socialno, ne pa nacionalnega vprašanja, zato so bili narodni spori in nacionalizem pri njih stalno prisotni. Vse to je otežkočalo združitev delavstva po načelih mednarodne proletarske solidarnosti in vsesplošen razvoj socialističnega gibanja. Šele od leta 1889 dalje so delavske organizacije v naših deželah postale del avstrijske socialno demokratske stranke in z njo tudi del II. internacionale (Gombač, 1981, 58).

Ko je Edinost v začetku osemdesetih let začela širiti svoj vpliv in dejavnost v Istro, je poleg slogaštva gojila tudi globok antisocializem ter napadala socialdemokrate, zlasti slovenske. Kljub temu pa je njen odnos do tržaškega delavskega gibanja slonel na strpnosti, predvsem zato, ker slovenski proletariati še ni bil tako trdno organiziran, da bi ogrožal pozicije slovenskega narodnjaštva v Trstu. Edinost se je torej zavedala pomembnosti proletariata in delavskega gibanja, vendar le toliko, kolikor so bili tudi nacionalni principi pri proletariatu resneje ogroženi. Zavzemala se je za delavske pravice, volilno reformo in svobodo, vendar pa je preprečevala, da bi se delavstvo organiziralo v lastni stranki, saj se je njen odnos do organiziranega delavskega gibanja v glavnem vrtel v relaciji podrejenosti podjetnikom in konstitucionalnim oblastem (Gombač, 1977, 57).

V avstrijski socialdemokratski stranki so se čedalje bolj krepile težnje po formiranju nacionalnih social-

demokratskih strank, ki so prišle do veljave na VI. kongresu stranke na Dunaju junija 1896, ko se je oblikovalo 6 narodnih socialdemokratskih skupin, med katerimi je bila v Ljubljani (15./16. avgusta 1896) ustanovljena "Jugoslovanska socialdemokratska stranka" (JSDS). Čeprav je bila prvotna zamisel JSDS takšna, da bi ozemeljsko zajela tudi Hrvaško, je nato organizzijsko poleg slovenskih dežel povezala le še Istro in Dalmacijo, to je južnoslovanske dežele v avstrijskem delu habsburške monarhije. Ker je bilo v Dalmaciji delavsko gibanje dokaj šibko, ne dosti močnejše pa tudi v hrvaškem delu Istre, razen v Pulju, je bila JSDS po svojem članstvu in vodstvu v veliki večini slovenska (Gestrin-Melik, 1966, 290).

Socialdemokrati z Etbinom Kristanom na čelu, ki se je leta 1897 iz Ljubljane preselil v Trst, so nenehno delovali za rešitev nacionalnega vprašanja in videli njegovo rešitev v samoupravi narodov. Politično društvo Edinost se je s Kristanovimi tezami nacionalnega vprašanja večinoma strinjalo, čeprav je Kristan za razliko od liberalnega tabora zagovarjal revolucionarno idejo, da je treba Avstro-Ogrsko zrušiti, če ni sposobna rešiti nacionalnega vprašanja. Toda že na skupnem shodu socialistov in tržaških narodnjakov v Trstu oktobra 1899 so prišle do izraza načelne razlike: Kristan je v imenu socialne demokracije zagovarjal kot primarno socialno idejo, O. Rybař pa kot predstavnik meščanskega tabora primarnost nacionalnega boja. Kljub nekaterim skupnim stališčem in pogledom pa so se možnosti sodelovanja med obema slovenskima strankama v Trstu razblinile ob temeljnih razrednih vprašanjih, predvsem ob vprašanju stavke na Južni železnici, s katero se vodstvo Edinosti ni strinjalo. Od tega zapleta dalje ni bilo med obema slovenskima strankama v Trstu več prostora za sodelovanje, kar se je jasno manifestiralo tudi ob parlamentarnih volitvah leta 1901 (Edinost, št. 240, 19. X. 1900).

V Istri so se antagonizmi začeli kazati že pred volitvami leta 1897, kjer so socialdemokrati naleteli med volilno propagando na močan odpor italijanskih nacionalistov po mestih, v notranjosti pa na odpor slovenskih in hrvaških narodnjakov. Volilne uspehe je JSDS dosegla predvsem v narodnostno mešanih volilnih okrajih. Že pred volitvami 1897 so Milje s svojimi ladjedelnici postale središče delavskega gibanja v severni Istri, medtem ko se je v Pulju oblikovalo središče za južni del Istre. Italijanska socialdemokratska stranka pa je omejila svoje delovanje le na samo mesto, saj v notranji Istri ni imela svojih pristašev (Milanović, 1973, 433/34).

Vsa ta politična nasprotja, ki pa niso bila specifična le za Istro, so se seveda odražala v nacionalni borbi istrskih Slovencev in Hrvatov. Ideološka razhajanja in razredno razslojevanje med enimi in drugimi so vedno močnejše silila na površje, v veliki meri pa so vplivala tudi na neuspeh na državnozbornih volitvah leta 1901. Hrvaško-slovenska stranka je v takšnih razmerah propadla ne le v peti kuriji, kjer je bil izvoljen italijanski

kandidat dr. Felice Bennati, temveč tudi v kuriji zunanjih občin v zahodni Istri. Od hrvaških kandidatov je v vzhodni in srednji Istri zmagal le V. Spinčić, medtem ko so Italijani dobili kar 4 zastopnike. Tudi v Trstu so Slovenci ostali brez svojega zastopnika, saj je na ožjih volitvah italijanski kandidat Hortis premagal O. Rybařa (Gombač, 1977, 56; Milanović, 1973, 73/74). Napredovali so le socialisti, ki so po volitvah 1897 povečali število svojih predstavnikov za 50% (Kramar, 1991, 134).

Po volitvah sta se italijanski iredentizem in nacionalizem še bolj razbohotila. Društvo Edinost je izhod iz nastalega položaja videlo predvsem v Zedinjeni Sloveniji. 27. oktobra 1901 je bil ob 25-letnici ustanovitve Edinosti občni zbor društva, ki je potekal v Barkovljah. Prisotni so bili tudi vsi vodilni hrvaški politiki: M. Mandić, V. Spinčić in M. Trinajstić. O delu društva je spregovoril dr. Ferdinand Černe, ki je pri tem napadel avstrijsko politiko zaradi državnozbornih volitev v Trstu in Istri in zaradi nepravilnosti pri ljudskem štetju leta 1900. Kritiziral je strankarsko delitev in razprtije med klerikalci in liberalci na Kranjskem in Goriškem, ki da škodujejo položaju Slovencev in Hrvatov v Trstu in Istri (Edinost, št. 27, 1. II. 1901 (1876-1901) 25-letnica Edinosti).

Kot na prejšnjih občnih zborih je tudi tokrat obširno spregovoril V. Spinčić, ki je bil zelo kritičen do avstrijske politike in politične uprave v Avstrijskem primorju. Z izjavo proti avstrijski politiki pa je občni zbor zaključil predsednik društva M. Mandić.

Do spomladi 1902 je imela Edinost še nekaj zborovanj, ki so bila posvečena predvsem šolskim vprašanjem, 7. maja 1902 pa je bilo v Pazinu že ustanovljeno "Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri", s katerim sta se območje in vpliv Edinosti v Istri precej zmanjšala. Formiranje samostojnega hrvaškega političnega društva je bilo seveda le posledica sporov znotraj Edinosti, ki so bili prisotni predvsem po parlamentarnih volitvah leta 1897, vrhunec pa so dosegli ob velikem porazu hrvaško-slovenskega tabora leta 1901. Misel o lastnem političnem društvu je med istrskimi Hrvati tlela pravzaprav že od leta 1874, ko se je v Trstu osnovalo Politično društvo Edinost, vendar po mnenju nekaterih politikov in sodelavcev "Naše sloge" za njegovo formiranje še ni napočil čas, "saj je bilo predhodno potrebno nanj pripraviti tudi narod" (NS, št. 16, 16. VIII. 1878). Ravno v času, ko je oživela misel o formiranju političnega društva za Hrvate v Istri, je Politično društvo Edinost v dogovoru z istrskimi Hrvati v Trstu sklenilo, da svojo društveno dejavnost razširi na celotno Avstrijsko primorje z Istro (Bratulić, 1969, 299). Po desetletjih skupnega in vzajemnega dela so se istrski Hrvatje končno odločili, da si osnujejo lastno politično društvo z utemeljitvijo, da Edinost iz Trsta ne more več uspešno voditi političnega delovanja v Istri, kjer so razmere in mentaliteta ljudi precej drugačne kot na Tržaškem.

Med poglavitne vzroke hrvaške odcepitve pa lahko uvrstimo predvsem:

- neuspeh na državnozbornih volitvah januarja 1901;
- prevladujoč vpliv, ki so ga imeli liberalci v Trstu, tržaški okolici in severni Istri;
- preveliko zavzetost Edinosti za Zedinjeno Slovenijo (Milanović, 1973, 425, Kramar, 1991, 135).

Prva leta je "Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri" delovalo predvsem na področju hrvaške Istre, postopno pa je razširilo svoje območje delovanja tudi na slovensko Istro. Med člani novoustanovljenega društva, ki ga je do leta 1908 vodil V. Spinčič, ne najdemo odbornikov iz slovenske Istre, pa tudi Slovencev ne. Edini Slovenec v prvem društvenem odboru je bil odvetnik Konrad Janežič z Voloskega. Tudi v društvenih pravilih, izjema je le 2. člen, nikjer niso omenjeni ne Slovenci ne slovenska Istra (Kramar, 1991, 148; Marušič, 1995, 35).

Društveno glasilo je postala "Naša sloga", ki je že 4. januarja 1900 začela izhajati v Pulju. Njen glavni sodelavec je še naprej ostal M. Mandić, ki je pa obdržal mesto predsednika Političnega društva Edinost vse do leta 1905, ko ga je na tem mestu zamenjal nekdanji tržaški občinski svetnik Ivan Gorup, dve leti kasneje pa je predsedniško mesto Edinosti prevzel O. Rybač (Kramar, 1991, 139).

V prvih letih je bilo delo hrvaškega društva usmerjeno predvsem v istrski deželni zbor, kjer so se njegovi člani borili proti asimilacijskim težnjam "Italijanskega istrskega političnega društva", po volilni zmagi leta 1907 pa so se istrski deželni zastopniki angažirali predvsem pri pripravi deželnozbornske volilne reforme, delitvi občin po narodnosti in poskusu sprave z italijanskim liberalno-nacionalnim taborom. Toda niti avstrijska vlada niti c.k. namestništvo v Trstu "Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri" nista pritegnila v pogajanja z italijanskim liberalno-nacionalnim taborom, zato je društvo po letu 1907 ostalo nekako v ozadju in osamljeno. K temu so pripomogla tudi trenja znotraj njega in tedanje politične razmere (Milanović, 1973, 425; NS, 18. II. 1909, uvodnik).

Čeprav je M. Mandiću po Spinčičevem odstopu leta 1908 še nekako uspevalo obdržati enotnost društva, pa so notranja in zunanja trenja njegovo delovanje vedno bolj slabila. Po eni strani društvo ni uživalo prave podpore med istrskimi Slovenci, kar se je pokazalo predvsem na javnih shodih v času predvolilne kampanje za državnozbornske volitve leta 1907, po drugi strani pa je bilo čutiti čedalje hujšo napetost med Edinostjo in "Političnim društvom za Hrvate in Slovence v Istri". Na-

sprotja so se kazala predvsem v okraju Podgrad, ki je bil pretežno slovenski, ravno tu pa je hrvaško politično društvo prirejalo največ shodov. Njegov voditelj M. Mandić je v javnih nastopih blatil Edinost, katera pa zaradi škodljivih posledic, ki bi lahko nastale za narodno slogo med Slovenci in Hrvati, ni hotela zaostrovati nasprotij (Kramar, 1991, 149/51; Milanović, 1973, 426/27).

Po volilni reformi v Istri, ki je vzpostavila novo razmerje sil v deželnem zboru¹⁴ in deželnem odboru, je c.k. namestništvo na temelju novega zakona meseca maja 1908 razpisalo nove deželnozbornske volitve. Toda že med predvolilno kampanjo so se pokazale nekatere razlike, zlasti na Koprskem, kjer so Slovenci kandidirali drugega kandidata, kot ga je predložilo "Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri", razlike pa so se poglobljale tudi ob vprašanju sporazuma z Italijani. Glavna nasprotnika tega sporazuma, skupaj z "Našo slogo", sta bila poslanca Spinčič in Mandić, ki sta poudarjala, da je število hrvaško-slovenskih poslancev v deželnem zboru prenizko, da ni jasnega dogovora o enakopravnosti jezikov in da nimata načelnega zaupanja v italijanske politike (Bratulić, 1958, 130).

V letih pred I. svetovno vojno je "Političnemu društvu za Hrvate in Slovence v Istri", zlasti po skupnem zborovanju z Edinostjo junija 1912 v Kaštelu, nekako uspelo poravnati spore in poenotiti vrste predvsem v predvolilnih kampanjah in v skupni borbi proti italijanskemu liberalno-nacionalnemu taboru. Ta kljub ohranitvi kurialnega volilnega sistema ni mogel biti več prepričan o svoji nekdanji prevladi v političnem prostoru Istre. Novonastali položaj je tako privedel do nasprotij znotraj samega liberalnega tabora, do kolebanja njegovih struktur v času vse hujših zaostrovanj razrednih nasprotij in zloma liberalističnih in pozitivističnih tendenc, na katerih je temeljila meščanska razredna ideologija (Bratulić, 1958, 127).

ZAKLJUČEK

Politični boj, ki je v letih pred I. svetovno vojno potekal na Goriškem, Tržaškem in v Istri, se je torej bolj kot proti monarhiji osredotočal na nasprotja med posameznimi tu živečimi narodnostnimi skupinami. Politično življenje pred razpadom Avstro-Ogrske se je podobno kot v pretežnem delu Srednje Evrope tudi tu razvijalo v smeri nacionalnega in ne ideološkega pluralizma, saj so se kljub ideološkim osnovam posamezne politične sile bolj ali manj izrazito ločevale po nacionalni pripadnosti (Ara, 2001, 804).

14 Deželnozbornska volilna reforma iz leta 1908 je vključevala dogovor o spremembi deželnega reda, o novem deželnozbornskem volilnem redu, sestavi deželnega odbora in načinu glasovanja. Italijanskim strankam je pripadalo 25 zastopnikov, hrvaško-slovenski narodni stranki pa 19 zastopnikov in glasovi virilistov (Barbalić, 1952, 110-115; Melik, 1979, 225).

Razkol je bil sicer močnejši med liberalnomeščanskimi strankami, a vendar so se kazale razlike tudi med krščanskosocialnimi strujami, ki so delovale zlasti v Istri in na Goriškem, kljub skupni katoliški opredelitvi in lojalnosti do dinastije. V prvem primeru smo bili priče ostrim in neposrednim antagonizmom med strankami nasprotnih si ideologij, v drugem pa so se stranke raz-

vijale vzporedno, torej ločeno. Neuspehi na državno-zborskih volitvah leta 1897 in 1901 pa so vnesli krizo tudi v nacionalno-liberalni tabor Edinosti ter privedli do odcepitve hrvaškega političnega vodstva. Razcepu slovensko-hrvaškega gibanja na nacionalni ravni je s pojavom in krepitvijo delavskega gibanja sledil tudi razcep na politično-ideološki ravni.

SLOVENE-CROATIAN POLITICAL RELATIONS IN ISTRIA DURING THE CONSTITUTIONAL PERIOD FROM 1861 TO 1914

Salvator ŽITKO

Regional Museum Koper, SI-6101 Koper, Kidričeva 19

SUMMARY

The Slovenes and the Croats came into the history of Istria as early as in the first centuries of the Southern Slavs' settling of the Balkan Peninsula, while their mutual contacts became particularly intense at the end of the Middle Ages/Early Modern Age, i.e. at the time of Protestantism. With the affirmation and strengthening of the modern national awareness, an ethnic boundary was established in the mid-19th century between Istran Slovenes and Croats, while particularly at the beginning of the constitutional period following the year of 1861 the Slovene and Croat national movement in Istria associated a great deal, making joint appearances at the same time. They were forced to do so by the existing electoral system, for instead of ethnic affiliation it was the political and economic power of separate electoral bodies by which the decisions were made, favouring the Italian landed property and trading class. In the national and political struggle against the Italian liberal-national faction there prevailed, until the end of the 1880s, the Strossmayer-Yugoslav circle around Juraj Dobrila, the Bishop of Pula and, later on, Trieste and Koper, while in the 1890s the younger members of the Party of Rights led by M. Laginja, V. Spinčič and M. Mandić came into the foreground of the political struggle, supplementing the Croatian state law with the principles of national law and the people's will. The programme of the Croatian national movement linked with the Slovene programme within the framework of the political circle "Edinost" in Trieste, by which the political struggle of the Slovenes and the Croats in Istria was led and directed until the early 20th century, while the ideological divergence and class distratification between the two peoples led during this period – also for the sake of failures at the parliamentary elections – to the independence of the Croatian national movement, which formed its own "Political Society for Croats and Slovenes in Istria". With the increasing strengthening of the Christian-social movement on the one hand and the workers movement on the other, the split of the Slovene-Croatian movement at the national level was followed by the split at the political-ideological level in the years prior to World War I.

Key words: political relations, national awareness, political society "Edinost", "Political Society for Croats and Slovenes in Istria", Party of Rights, parliament

VIRI IN LITERATURA

- Apih, E. (1979):** Sui rapporti tra socialisti italiani e socialisti sloveni nella regione Giulia. V: *Socialisti sloveni e italiani nel Litorale*. Lubiana-Trieste.
- Ara, A. (2001):** Italijani in Slovenci v Avstrijskem primorju (1880-1918). V: *Melikov zbornik /Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje/*. Ljubljana, 804.
- Barbalić, F. (1952):** Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 godine. Zagreb.
- Benussi, B. (1923):** Pola nelle sue istituzioni municipali dal 1797 al 1918. AMSI, 25. Parenzo.
- Benussi, B. (1924):** L Istria nei suoi due millenni di storia. Trieste.
- Benussi, B. (1877):** Manuale di geografia dell'Istria. Trieste.
- Beuc, I. (1975):** Istarske studije-osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb.
- Bratulić, V. (1958):** Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću devetdesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslovenskih naroda. *Jadranski zbornik*, III. Rijeka-Pula.
- Bratulić, V. (1961):** O suradnji južnoslovenskih zastupnika Carevinskog vijeća (1894-1900) i o problemu nacionalnosti u Avstriji. *Anali Jadranskog instituta*. 3. Zagreb.
- Bratulić, V. (1969):** Politične stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda. V: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Zagreb.
- Bufo, M. (1993):** Istra; novi problemi starih regij. *Annales*, III. Koper, 197.
- Darovec, D. (1992):** Pregled zgodovine Istre. *Knjižnica Annales*, I. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Primorske novice, 53/54.
- Edinost - Edinost**, glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice. Trst, Ivan Dolinar.
- De Franceschi, C. (1926):** Memorie autobiografiche. Trieste.
- De Franceschi, C. (1938):** Le nazionalità in Istria. Trieste.
- Gestrin, F., Melik, V. (1966):** Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1993):** Miti v "Istri" in resnica Istrskega polotoka. *Acta Histriae*, I. Koper-Milje, 9-46.
- Gombač, B. (1977):** Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. stoletja. *Zgodovinski Časopis*, 1, XXXIII. Ljubljana, 49-62.
- Gombač, B. (1979):** Slovenska politika v Trstu v desetletjih pred prvo svetovno vojno. *Zgodovinski Časopis*, 2. Ljubljana.
- Gombač, B. (1981):** Prispevki k spoznavanju "Delavskega lista", prvega socialističnega glasila na Slovenskem, Slovensko morje in zaledje, 4/5. Koper, 58.
- Granda, S. (1989):** Prepir o nacionalni in državnopravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49. V: *Kronika "iz zgodovine Primorske"*, 1-2, 37. Ljubljana, 66-75.
- Granda, S. (1999):** Narodne razmere v vzhodni Istri v letu 1848/49, *Annales* 9.2 (18). Koper, 327-346.
- Gross, M. (1972):** Povijest pravaške ideologije. Zagreb.
- Hrženjak, J. (ed.) (1953):** Slovensko Primorje in Istra. Beograd.
- Jakovljević, B. (1996):** Učiteljska škola u Kopru i školovanje hrvatskih učitelja. *Annales*, 8 (3). Koper, 213-224.
- Kermavner, D. (1963):** Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884-1894. Ljubljana.
- Kermavner, D. (1966):** Slovenska politika v letih 1879 do 1895. *Političnogodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovsstvene zgodovine 1848-1895*. Ljubljana.
- Kermavner, D. (1963):** Še nekaj gradiva v Ljubljanskem kongresu leta 1870. *Zgodovinski Časopis*, XVII. Ljubljana, 155-170.
- Kirac, L. (1946):** Crtnice iz istarske povijesti. Zagreb.
- Korunić, P. (1983):** Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj nacionalnoj politici i hrvatsko - slovenski odnosi (1835-1874). *Zgodovinski Časopis*, 3, 37. Ljubljana, 213-233.
- Kosmač, A. (1998):** Versko življenje v Trstu od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: *Od Maribora do Trsta: 1850-1914*, zbornik referatov. Maribor, 195-306.
- Kramar, J. (1970):** Prvi tabor v Istri. Koper, 59-60.
- Kramar, J. (1982):** Marezige trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930. Koper.
- Kramar, J. (1991):** Narodna prebujanja istrskih Slovencev. Koper.
- Kuntić, L. (1958):** Slovenija u političkom programu stranke prava do 1871. *Jadranski zbornik*, III. Rijeka - Pula.
- Lukić, B. (1956):** Neka mišljenja u talijanskoj građanskoj historiografiji o karakteru nacionalnog pokreta u Istri. *Jadranski zbornik*, I. Rijeka - Pula.
- Luković, P. (1980):** Borba Slovenaca za ujedinjenu Sloveniju na izmiku velike krize na istoku od marta do novembra 1878 i njen odjek kod srpskog naroda u Kneževini Srbiji i Vojvodini. *Zgodovinski Časopis*, 1-2. Ljubljana, 177-190.
- Marušič, B. (1969):** Razvoj političnega življenja goriških Slovencev od uvedbe ustavnega življenja do prvega političnega razkola. *Zgodovinski Časopis*, XXIII, 1-2. Ljubljana.
- Marušič, B. (1971):** Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev v razdobju 1870-1875. *Zgodovinski Časopis*, XXV, 3-4. Ljubljana.
- Marušič, B. (1974):** Goriška slovenska politika med leti 1875 in 1878. *Jadranski koledar*. Trst.
- Marušič, B. (1985):** Andrej Gabršček (1864-1938). V: *Primorski čas pretekli*. Koper, 364-376.

- Marušič, B. (1995):** Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri. V: Slovenska kronika XX. stoletja. Ljubljana, 35.
- Maserati, E. (1991):** Simbolismo e rituale nell'irredentismo adriatico, Dal Litorale Austriaco alla Venezia Giulia. *Civiltà del Risorgimento*, 41. Verona, 125-150.
- Melik, V. (1965):** Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana.
- Melik, V. (1969):** Slovensko narodno gibanje za časa taborov. *Zgodovinski Časopis*, XXIII, 1-2. Ljubljana, 75-76.
- Melik, V. (1979):** Slovenci v državnem zboru 1893-1904. *Zgodovinski Časopis*, XXXIII, 1-2. Ljubljana, 49-66.
- Melik, V. (1979):** Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki. *Zgodovinski Časopis*, 2. Ljubljana, 225.
- Melik, V. (1975):** Slovenska politika v Taaffejevi dobi. *Zgodovinski Časopis*, XXIX, 1-2. Ljubljana, 109-118.
- Melik, V. (1999):** Istrski deželni zbor. V: *Sistemi oblasti in oblasti institucij, teorija in praksa držav evropskega Sredozemlja v novem veku s posebnim ozirom na jadransko območje*. *Acta Histriae*, VII. Koper, *Zgodovinsko društvo za južno Primorsko-Koper*, 633-638.
- Milanović, B. (1967):** Hrvatski narodni preporod u Istri I, (1797-1882). Pazin.
- Milanović, B. (1973):** Hrvatski narodni preporod u Istri II, (1883-1947). Pazin.
- NS - Naša sloga, Poučni, gospodarski i politički list.** Trst.
- Novak, V., Zwitter, F. (1945):** Oko Trsta. Beograd, 258-265.
- Ostaneč, F. (1991):** Slovensko - hrvatska jezikovna meja v Istri. *Annales*, I. Koper, 213-221.
- Pahor, M. (1965):** Koprška nota iz leta 1849 ali prvi poskus namere italijanizacije Istre. *Zgodovinski Časopis*, 19-20 (Zwitterjev zbornik). Ljubljana, 127-204.
- Perselli, G. (1993):** I Censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936. *Atti del Centro di Ricerche Storiche - Rovigno. Etnia*, IV. Trst - Rovinj, 12-23.
- Piemontese, G. (1974):** Il movimento operaio a Trieste, dalle origini all'avvento del fascismo. Roma, 69/70.
- Pleterski, J. (1975):** Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879-1893). *Zgodovinski Časopis*, 29, 3-4. Ljubljana, 270.
- Pleterski, J. (1980):** Zveza Vseslovenske ljudske stranke in hrvatske Stranke prava v letih 1911-1913. *Zgodovinski Časopis*, 34. Ljubljana, 12.
- Prijatelj, I. (1955):** Slovenska kulturnopolitična in slovenska zgodovina 1848-1895, I. Ljubljana, 201.
- Prijon Trampuž, L. (1977):** Jugoslovanska socialdemokratska stranka v Istri – ustanovitev in njeno delovanje v letih 1907-1908. V: *Slovensko morje in zaledje*, I. Koper.
- Rojnić, M. (1949):** Nacionalno pitanje u Istri 1848/49. *Historijski zbornik*, 1-4, II. Zagreb.
- Rubetić, (1884):** Vjekopis Dra Jurja Dobrile. Beograd, 258-265.
- Rupel, M. (1960):** Primož Trubar. Beograd, 143.
- Rutar, S. (1896):** Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra I. Ljubljana, 57-59.
- Schiffner, C. (1978):** Le origini dell'irredentismo Triestino (1813-1860). *Civiltà del Risorgimento*, 9. Verona, 136-157.
- Schiffner, C. (1990):** La questione etnica ai confini orientali d'Istria. Trieste.
- Sestan, E. (1947):** Venezia Giulia, Lineamenti storia etnica e culturale. Roma, 124.
- Strčić, M., Strčić, P. (1966):** Hrvatski istarski Trojist, Laginja, Mandić, Spinčić. Rijeka, 28.
- Strčić, P. (1964):** Dinko Vitezić. *Istarski mozaik*, II, 4-5. Pula, 376-380.
- Strčić, P. (1969):** Franjo Ravnik v pripravah za izdajanje tržaškega časopisa "Naša sloga". *Primorski dnevnik*, XXVI, 55. Trst, 3.
- Strčić, P. (1970):** Počeci organiziranog političkog pokreta Hrvata u Istri u XIX. Stoljeću. *Jugoslavanski istorijski časopis*, 4. Beograd.
- Strčić, P. (1971):** Prvi hrvatski tabor u Istri na Kvarnerskim otocima. *Pazinski memorijal*, 2. Pazin.
- Strčić, P. (1977):** O pravaštvu u Istri i na Kvarnerskim otocima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća. *Historijski zbornik*, 29-30. Zagreb, 349-350.
- Strčić, P. (1978):** Počeci pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima. Istra, XVI, 1-2. Pula, 123-132.
- Strčić, M. (1985):** Uloga Jurja Dobrile u izdavanju prvih hrvatskih glasila Istre i Kvarnerskih otoka. V: *Istarski preporoditelj J. Dobrila 1812-1882*. Pazin.
- Strčić, P. (1993):** Prilog načrta kronološkog pregleda povijesti hrvatske Istre. *Annales*, III, Koper, 329-338.
- Strčić, P. (1994):** Prilog povijesti 1848/49 u Istri. *Vjesnik istarskog arhiva*, 2-3. Pazin, 83-91.
- SN - Slovenki Narod.** Ljubljana, Narodna tiskarna.
- Slovenec – Slovenec,** političen list za slovenski narod. Ljubljana, Ljudska tiskarna.
- Stulli, B. (1984):** Istarsko okružje 1825-1860. Pazin - Rijeka.
- Šuštar, B. (1990):** Slovensko učiteljsko društvo v Istri pred I. svetovno vojno. *Primorska srečanja*, 11/90. Koper.
- Tuma, H. (1997):** Iz mojega življenja - spomini, misli, izpovedi. Ljubljana.
- Valdevit, G. (1979):** Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919). *Società - storia - religione*, 5. Udine.
- Vilhar, S. (1976):** Slovensko učiteljskišče v Kopru 1875-1909, Založba Lipa Koper, 14-19.
- Vilhar, S. (1953):** Družbene korenine italijanskega irredentizma v Trstu. *Istrski zgodovinski zbornik*, I. Koper, 71-83.

Vivante, A. (1912): Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austroitaliani. Firenze, 25-54.

Ziller, P. (1994): Sistema elettorale e rappresentanza politica in Istria nel periodo costituzionale asburgico. Atti del Centro di Ricerche Storiche-Rovigno, 24. Trst-Rovinj, 533-550.

Zovatto, P. (1989): Cattolici e cattolicesmo in Istria tra '800 e '900. V: Istria religiosa. Trieste, 7-39.

Zwitter, F. (1962): Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Ljubljana, 219.

Zwitter, F. (1962): Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870. Zgodovinski Časopis, XVI. Ljubljana, 145-170.

Zwitter, F. (1996): Razvoj prebivalstva in sprememba odnosa med posameznimi narodi. Uprava in politično življenje. Vprašanje jezika. V: Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRS SAZU. Ljubljana, 139-148.

Žitko, S. (2001): Nacionalni in politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnega zbora v Kopru (1899-1910). V: Melikov zbornik / Slovenci v zgodovini in njihovi srednje-evropski sosedje. Ljubljana, 757-772.